

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Οι κωδικοποιήσεις στα χρόνια
των Μακεδόνων αυτοκρατόρων*

Ι. Η «ανακαθάρσις των παλαιών νόμων»

Το νομοθετικό πρόγραμμα των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων¹ διαμορφώνεται κάτω από την επίδραση της έννοιας της «ανακαθάρσεως»², στην οποία προσδίδουν ιδιαίτερη έμφαση οι συντάκτες όλων των νομ(οθε)ικών κειμένων της εποχής εκείνης. Την πρώτη μνεία συναντάμε στο προοίμιο της «Εισαγωγής», της γνωστής νομοθετικής συλλογής των ύστερων χρόνων του Βασιλείου Α'. Οι νεαρές του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού περιέχουν περισσότερες από μία μνείες του όρου. Την πρώτη μας προσφέρει η επικεφαλίδα της Συλλογής των 113 Νεαρών: «Λέοντος ἐν Χριστῷ ἀθανάτῳ πάντων βασιλεῖ εὐσεβοῦς βασιλέως Ῥωμαίων αἱ τῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις»³. Στο προοίμιο που ακολουθεί γίνεται λόγος για υποβολή των νόμων σε έλεγχο, ώστε άλλοι να διατηρηθούν σε ισχύ και άλλοι να καταργηθούν. Δεν χαρακτηρίζεται όμως με ορισμένο όρο η μορφή αυτή της αξιολογήσεως.

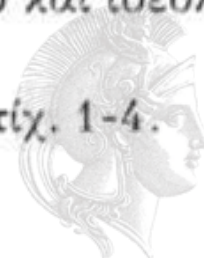
Σε επί μέρους νεαρές, συγκεκριμένα στις νεαρές 1, 42, 69 και 94, εμφανίζεται ο όρος περισσότερες από μία φορές. Μερικά χρόνια αργότερα επανεμφανίζεται το θέμα της «ανακαθάρσεως» στο προοίμιο του «Πρόχει-

* Η ανάπτυξη του θέματος αυτού πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου Ιστορίας Δικαίου του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών (ακαδ. έτος 2002/2003).

1. Για τη μακεδονική δυναστεία βλ. Α. Schminck, «The beginnings and origins of the "Macedonian" dynasty», *Byzantine Macedonia. Identity image and history*. [Australian Association for Byzantine Studies. Byzantina Australensia, 13.] (Melbourne 2000) 61-68.

2. Βιβλιογραφία ως προς την έννοια αυτή βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, «Δίκαιο και ιδεολογία στα χρόνια των Μακεδόνων», *Βυζαντινά* 22 (2001) 239-261 (239 επ.).

3. P. Noailles / A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 5 στίχ. 1-4.

ρου Νόμου». Και οι δύο νομοθετικές συλλογές του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα, δηλαδή τόσο η «Εισαγωγή» όσο και η υποτιθέμενη αναθεωρημένη μορφή της –ο «Πρόχειρος Νόμος»– αναφέρουν στα προοίμιά τους τα αντίστοιχα προς την καθεμία κωδικοποιητικά έργα.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση αυτών των τελευταίων σκόπιμο είναι να δούμε το αντικείμενο της «ανακαθάρσεως». Των Μακεδόνων προηγήθηκαν οι τρεις αυτοκράτορες της δυναστείας του Αμορίου που δεν έχουν να επιδείξουν αξιόλογο νομοθετικό έργο. Όταν λοιπόν εξαγγέλλουν ανακάθαρση γενικώς των νόμων οι δύο πρώτοι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας, αυτομάτως σκέπτεται κανείς ότι αυτή η ανακάθαρση δεν μπορούσε να έχει αντικείμενο άλλο από τη νομοθεσία των Ισαύρων και ειδικότερα την «Εκλογή». Ούτως ή άλλως η νομοθετική αυτή συλλογή, διαπνεόμενη από αρχές που συνδέονταν με τη μεσανατολική προέλευση των εμπνευστών της, προκάλεσε αρκετή αναστάτωση στον χώρο του δικαίου, φέροντας επί πλέον στους ώμους της και το βάρος των κοινωνικών συγκρούσεων της εικονομαχίας. Άλλωστε, μία τέτοια σκέψη βρίσκει επαρκές έρεισμα στο γεγονός, ότι τάσεις για τροποποίηση της «Εκλογής» με τη μέθοδο είτε της διευρύνσεως, είτε της ολοσχερούς αντικαταστάσεως είχαν ήδη πριν από την άνοδο στον θρόνο του Βασιλείου Α' εκδηλωθεί πρώτα με το «Παράρτημα της Εκλογής» και στη συνέχεια με το «Εκλογάδιον»⁴.

II. Το «πλάτος των νόμων»

Το έργο όμως εκείνο, με την επεξεργασία του οποίου κατεξοχήν υλοποιήθηκε η ανακάθαρση, ήταν το «πλάτος των νόμων» που συντέθηκε δύο φορές. Την πρώτη επί του Βασιλείου Α', όπως μας πληροφορεί το προοίμιο της «Εισαγωγής»: «νῦν δὲ τὰς ἐπὶ ἐναντιώσει τοῦ εἰρημένου θεοῦ δόγματος καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἰσαύρων φληναφίας ἐκτεθείσας πάντη ἀποβαλομένη καὶ ἀπορρίψασα, ἐκ τῶν εἰρημένων τεσσαράκοντα βιβλίων τῶν προκεκριμένων ὡς θεοδιδάκτων νόμων ἐκλεξαμένη ἐν τεσσαράκοντα τίτλοις ἰσαριθμῶς τοῖς βιβλίοις, ἐν χερσὶ φέρειν σωτήριον καὶ ψυχωφελῆ νόμον καὶ σύντομον καὶ σαφῆ καὶ εἰσαγωγικὸν ἐκείνων τῶν ἐν ταῖς τεσσαράκοντα βιβλίοις κειμένων ὑμῖν ἐφιλοτιμήσατο»⁵.

Από το χωρίο αυτό σε συνδυασμό με τα συμφραζόμενα συνάγονται οι διαδοχικές φάσεις της καταρτίσεως των δύο έργων: Πρώτα συντελέσθηκε η

4. Βλ. για τα έργα αυτά Σ. Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 112 επ., 127 επ.

5. Βλ. την έκδοση του A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a. M. 1986, σ. 6 στίχ. 33-40.

ανακάθαρση του πλάτους και διαμορφώθηκε το κωδικοποιητικό έργο σε 40 βιβλία. Στη συνέχεια έγινε απάλειψη των διατάξεων των Ισαύρων, της «Εκλογής» δηλαδή, που έρχονταν σε αντίθεση προς τους «σωστικούς νόμους», με άλλους λόγους προς την παγιωμένη ρωμαϊκή έννομη τάξη. Τελευταίο στάδιο ήταν η σύνταξη της «Εισαγωγής» με βάση το «πλάτος των νόμων» σε 40 βιβλία, διαρθρωμένης σε ισάριθμους τίτλους. Επομένως η κατάργηση της νομοθεσίας των Σύρων αυτοκρατόρων έβαινε πολύ πιο πέρα από την ανακάθαρση και δεν υπήρξε απλώς ένα μέρος της, γιατί η τελευταία είχε ως αντικείμενο την από ορισμένη πλευρά επεξεργασία της νομοθετικής ύλης.

Το κείμενο της κωδικοποιήσεως σε 40 βιβλία δεν έχει διασωθεί παρά σε ελάχιστα ίσως αποσπάσματα. Ο λόγος της εξαφανίσεώς του είναι προφανής: Επειδή αντικαταστάθηκε μέσα σε λίγα χρόνια από άλλο με αντίστοιχο περιεχόμενο, εκείνο δηλαδή που καταρτίστηκε επί Λέοντος, για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Τα γενικά χαρακτηριστικά του νέου αυτού κωδικοποιητικού έργου περιγράφονται στο προοίμιο του «Πρόχειρου Νόμου»: «Ἐπειδὴ δὲ ἀνωτέρω ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων ἐμνημονεύσαμεν, εἰδέναι χρή, ὅτι συναγροχότες ἐν ἐνὶ τεύχει τὰ ἀνηρημένα πάντα τεθείκαμεν, ὥς ἂν δῆλη καὶ σαφὴς ἡ τούτων ἀργία πᾶσι γνωρίζοιτο· τὰ μέντοι συνεστῶσα τῶν παλαιῶν νόμων ἐν τῷ οἰκείῳ σχήματι μένοντα ἐν ἐτέραις ἐξήκοντα βίβλοις καθυπετάξαμεν, τοῖς βουλομένοις σπουδὴν καὶ περὶ τὴν γνῶσιν καὶ μάθησιν τοῦ πλάτους τῶν νόμων ἐγκαταλείψαντες»⁶. Πρόκειται για το κωδικοποιητικό έργο σε 60 βιβλία, το οποίο γενικώς ονομάζουμε «Βασιλικά».

Ανάμεσα στα προβλήματα ωστόσο που το έργο αυτό δημιουργεί, ένα αφορά την ονομασία του. Όπως πριν από δεκαπέντε και πλέον χρόνια επισημάνθηκε, απαντά ήδη από τον 10ο αιώνα ο όρος «τα βασιλικά ξ' βιβλία», αλλά ως ουσιαστικό «τα Βασιλικά» όχι πριν από τον 11ο⁷. Άξιο παρατηρήσεως είναι επίσης το ότι, όπου γίνεται μνεία των Βασιλικών, δεν συνδέονται αυτά με το όνομα του Λέοντος. Ειδικώς μάλιστα ο Θεόδωρος Βαλσαμών, που, όπως θα εκτεθεί πιο κάτω, ασχολήθηκε συστηματικά με το κωδικοποιητικό αυτό έργο, χρησιμοποιεί κατά κανόνα την έκφραση «ὁ συνθέμενος τὰ βασιλικά»⁸, χωρίς να κατονομάζει τον αυτοκράτορα, ενώ,

6. Βλ. Schminck, *Studien* κ.λπ. σ. 60 στίχ. 77-82.

7. Schminck, *Studien* κ.λπ. σ. 27 επ. Έντονες επιφυλάξεις ως προς τον χρόνο, αφ' ότου γίνεται χρήση του όρου «Βασιλικά», εκφράζει ωστόσο ο F. Goria, Βιβλιοκρισία στα *Studia et documenta Historiae et Iuris* 55 (1989) 533-541 (529 επ.).

8. Βλ. το σχόλιό του στον Νομοκάνονα σε 14 τίτλους, κεφ. 9.25: «ἀλλ' ὁ ποιήσας τὴν ἀνακάθαρσιν τῶν νόμων βασιλικῶν, καὶ συνθέμενος τὰ βασιλικά οὐκ ἐδέξατο ταῦτα...» (Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. Α', Αθήνα 1852, ανατύπ. 1966/1997, σ. 190 στίχ. 9-11).

όταν πρόκειται για τις νεαρές του Λέοντος, τον αναφέρει πάντοτε ονομαστικώς.

Σε αυτά τα ερωτηματικά ήλθε να προστεθεί άλλο ένα. Πρόκειται για μία φράση του ίδιου Θεοδώρου Βαλσαμώνος από τον πρόλογο στο ερμηνευτικό του υπόμνημα για τον Νομοκάνονα σε 14 τίτλους. Εκεί εξηγεί το περιεχόμενο της εντολής που έλαβε από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό και τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Γ΄, τον του Αγκιάλου, να μελετήσει τους πολιτειακούς νόμους που περιέχονται στον Νομοκάνονα για να διαπιστώσει, αν εξακολουθούν ακόμη να ισχύουν ή αν έχουν στο μεταξύ καταργηθεί. Τον έλεγχο όφειλε να διενεργήσει ο Βαλσαμών με βάση την τελευταία κωδικοποίηση των νόμων αυτών, ώστε να αποφεύγεται στο μέλλον η πρόκληση συγχύσεως και να επικρατεί ασφάλεια δικαίου. Διευκρινίζεται, ότι αφορμή για τη διεξαγωγή αυτού του ελέγχου έδωσε μία υπόθεση, στην οποία το αυτοκρατορικό δικαστήριο ανέτρεψε απόφαση της πατριαρχικής συνόδου με την αιτιολογία, ότι το δίκαιο που εφαρμόστηκε είχε αποβάλει την ισχύ του. Κατά τη μαρτυρία του Βαλσαμώνος το έργο που του ανατέθηκε ήταν:

«(...) τοὺς ἱεροὺς κανόνας κατασκέψασθαι, καὶ τὰ ἐν τούτοις ἄσαφῃ, καὶ τοῖς νόμοις τὸ δοκεῖν ἐναντιούμενα σαφηνίσαι καὶ ἐρμηνεῦσαι, ὡσαύτως καὶ τὰ παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Φωτίου συγγραφέντα, καὶ εἰς δέκα πρὸς τοῖς τέσσαρσι τίτλους θεωρούμενα, καὶ πρὸ τῶν κανόνων συγκεφαλαιωθέντα, μετ' ἐπιστάσις πολυπραγμονῆσαι· καὶ τὰ μὲν ἐν τούτοις τεθέντα νόμιμα καὶ ἐνεργοῦντα παραδηλῶσαι, τὰ δὲ σχολάσαντα καὶ μὴ δεχθέντα κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνακάθαρσιν τῶν νόμων, τὴν γενομένην παρὰ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, αὐθις ἀναδιδάξαι, ὡς ἂν μή τινες ἐντυγχάνωσι τούτοις, καὶ τὰ ἀπρακτήσαντα νόμιμα ὡς ἐνεργοῦντα καὶ ἔμπρακτα δέχωνται, κάντεῦθεν ὡς πλανῆται τῆς εὐθείας καὶ βασιλικῆς ὁδοῦ ἀποτρέχωσιν...»⁹.

Το πιο πάνω χωρίο και ειδικότερα το σημείο εκείνο, όπου τονίζεται ότι τη βάση έπρεπε να αποτελέσει η «ανακάθαρσις» που καταρτίστηκε επί «Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου», απασχόλησε όλους τους ιστορικούς του δικαίου, όσους ερεύνησαν την περίοδο αυτή, που διατύπωσαν διάφορες γνώμες στην προσπάθειά τους, να βρουν μία εξήγηση, η οποία να συνάδει προς την κρατούσα άποψη γύρω από τα Βασιλικά και την ιστορία τους¹⁰. Πριν προχωρήσουμε όμως στην παρουσίαση των διαφόρων απόψεων δεν μπορούμε να αφήσουμε ασχολίαστη τη στενή διασύνδεση της ανακαθάρσεως με το «πλάτος», όπως αυτή προκύπτει από το πιο πά-

9. Ράλλης - Ποτλής, ό.π. σ. 31 στίχ. 24-32 στίχ. 11.

10. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του B. Stolte, «Balsamon and the Basilica», *Subsecivum Groningana* 3 (1989) 115-125 για τη μέθοδο προσεγγίσεως των Βασιλικών.

νω χωρίο. Μολονότι ο όρος «ανακάθαρσις ήταν αρχικώς δηλωτικός ενός προγράμματος νομοθετικής πολιτικής, κατέληξε να σημαίνει το συγκεκριμένο κωδικοποιητικό έργο, σύμφωνα τουλάχιστον με τη διατύπωση του Θεοδώρου Βαλσαμώνος που βεβαιώνει τρεις περίπου αιώνες αργότερα, ότι όφειλε να εκτελέσει την κοινή αυτοκρατορική και πατριαρχική εντολή, με βάση «τὴν τελευταίαν ἀνακάθαρσιν τῶν νόμων, τὴν γενομένην παρὰ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου».

Ας έλθουμε τώρα στις διάφορες ερμηνείες της αφηγήσεως του Βαλσαμώνος. Με αφετηρία τη σκέψη, ότι στο χωρίο νοείται ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος, υποστηρίχθηκε αρχικώς, ότι επί του αυτοκράτορα αυτού πραγματοποιήθηκε δεύτερη έκδοση των Βασιλικών – άποψη που γρήγορα εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε με άλλη, ότι στην εποχή αυτή απλώς προστέθηκαν στο κείμενο των Βασιλικών τα «παλαιά σχόλια» (βλ. πιο κάτω υπό VI), πράγμα που βέβαια και από τη φύση του (αφού πρόκειται για προσθήκη) δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ανακάθαρσις». Σύμφωνα με άλλη γνώμη που είχε την ίδια αφετηρία, εννοείται εδώ η «Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών». Η συλλογή αυτή (βλ. πιο κάτω υπό V) που, κατά την κρατούσα μέχρι τώρα άποψη, ανάγεται χρονικά στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ζ΄, θα μπορούσε δικαιολογημένα να φέρει τον χαρακτηρισμό της «ανακαθάρσεως» (γιατί περιέχει τις βασικές μόνο διατάξεις των Βασιλικών), αλλά πρώτον δεν είχε επίσημο χαρακτήρα, και δεύτερον ο Βαλσαμών δεν εργάστηκε με βάση μόνο τη Μεγάλη Σύνοψη, αλλά χρησιμοποίησε την κωδικοποίηση στο σύνολό της, γιατί στα κείμενα των σχολίων του καταχωρίζονται και αποσπάσματα των Βασιλικών που δεν υπάρχουν στη Σύνοψη¹¹. Κατ' άλλη, τέλος, γνώμη το πρόβλημα γεννιέται από κάποιο λάθος ή παρανόηση του Βαλσαμώνος – άποψη που δεν μπορεί να ευσταθήσει, αν ληφθεί υπόψη ότι λόγω της θέσης του στο πατριαρχείο είχε ο γνωστός αυτός κανονολόγος του 12ου αιώνα πρόσβαση σε όλα τα επίσημα αρχεία και ότι κατά κανόνα παρέχει εξακριβωμένες πληροφορίες¹².

Εφόσον θεωρήσουμε τα στοιχεία που μας δίνει ο Βαλσαμών σωστά – και στην πραγματικότητα δεν έχουμε κανένα λόγο να τα αμφισβητήσουμε –, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να συνδέσουμε το όνομα «Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος» με τον Κωνσταντίνο Ζ΄. Το προσωνύμιο «πορφυρογέννητος» δόθηκε σε περισσότερους από έναν βυζαντινούς αυτοκράτορες,

11. Πρβλ. Ελ. Παπαγιάννη – Σπ. Τρωιάνος, «Διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας εις το ερμηνευτικόν έργον των Αριστηνού, Ζωναρά και Βαλσαμώνος, Επετ. Ετ. Βυζ. Σπουδών 45 (1981-1982) 201-238.

12. Βλ. τις βιβλιογραφικές παραπομπές για τις παραπάνω γνώμες στον Schminck, *Studien* (ό.π. σημ. 5) σ. 33 επ.

γιατί σήμαινε αυτόν που γεννήθηκε στην πτέρυγα των ανακτόρων που ονομαζόταν «πορφύρα». Έτσι ο όρος αυτός κατέληξε να δηλώνει τα παιδιά των αυτοκρατόρων αρσενικά και θηλυκά, που γεννήθηκαν ενόσω διαρκούσε η βασιλεία του πατέρα τους¹³. Επομένως «πορφυρογέννητος» δεν ήταν μόνον ο Κωνσταντίνος Ζ'¹⁴, αλλά και ο Κωνσταντίνος Η' – όνομα, με το οποίο τον αναφέρει μερικές φορές και ο Βαλσαμών¹⁵. Η ερμηνευτική αυτή δυνατότητα δίνει όμως στο όλο θέμα άλλες διαστάσεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Σύγχυση δημιουργεί επίσης και η χειρόγραφη παράδοση των Βασιλικών. Δεν σώζεται, δυστυχώς, κανένας κώδικας που να περιέχει ολόκληρο το κείμενό τους. Η κατά καιρούς έκδοσή τους έχει στηριχτεί στον συνδυασμό περισσότερων χειρογράφων που διασώζουν μεγαλύτερα ή μικρότερα αποσπάσματα του έργου¹⁶. Η σύγκριση ωστόσο των αποσπασμάτων αυτών οδηγεί μερικές φορές στο συμπέρασμα, ότι υπήρξαν δύο μορφές του κειμένου. Έτσι π.χ. για το βιβλίο 1 οι συντάκτες της προτελευταίας εκδόσεως, οι αδελφοί Heimbach, έλαβαν υπόψη τον κώδικα Parisinus Coislinianus 151, του οποίου όμως την αυθεντικότητα αμφισβήτησε ο Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal¹⁷, άποψη που υιοθέτησαν και οι τελευταίοι εκδότες (H. J. Scheltema και N. van der Wal) και χρησιμοποίησαν άλλα χειρόγραφα και όχι τον παραπάνω παρισινό κώδικα. Αλλά ο κώδικας αυτός περιέχει κείμενο πολύ πλησιέστερο από άποψη πληρότητας προς το *Corpus iuris civilis*, πράγμα που αποκλείεται –όπως μερικοί παρατηρούν– να είναι το αποτέλεσμα μεταγενέστερης επεξεργασίας από κάποιον ιδιώτη¹⁸.

Η εκδοχή αυτή, της υπάρξεως δηλαδή δυο διαφορετικών μορφών κει-

13. Βλ. παραπομπές, στις πηγές και τη βιβλιογραφία στον G. Dagron, «Nés dans la pourpre», *Travaux et Mémoires* 12 (1994) 105-142.

14. Για να τον διακρίνει από άλλους, μεταγενέστερους «πορφυρογέννητους», ο συντάκτης των προσθηκών στο «Πόνημα νομικόν» του Ατταλειάτη τον χαρακτηρίζει ως τον «παλαιό» Πορφυρογέννητο. Βλ. Παράρτημα Ι κεφ. 11 του «Πονήματος» (Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, Αθήνα 1931 [ανατύπ. Aalen 1962] σ. 492,36).

15. Βλ. π.χ. τον πρόλογο και το σχόλιο στον καν. 3 της Συνόδου της Γάγγρας (Πάλλης – Ποτλής, ό.π., τ. Γ' σ. 97 στίχ. 28-29 και 103 στίχ. 7).

16. Πρβλ. N. van der Wal, «Probleme bei der Restitution verlorener Basilikenbücher», *Subseciva Groningana* 3 (1989) 143-154.

17. K.E. Zachariä von Lingenthal, «Beiträge zur Kritik und Restitution der Basiliken», *Mémoires de l'Académie impériale de sciences de St. Pétersbourg*, σειρά VII τ. 26 αριθμ. 6 (St. Pétersbourg 1877) = ο ίδιος, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. I, Leipzig 1973, 575-613 (590 επ.).

18. Πρβλ. C.W.E. Heimbach, «Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit», *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, hrsg. von J.S. Ersch / J.G. Gruber, Erste Section A-G, 86. Teil (Leipzig 1868, ανατύπ. Graz 1976) 191-471 (314 επ.) και ο ίδιος, Προλεγόμενα στην έκδοση των Βασιλικών, τ. VI, Leipzig 1870, σ. 161.

μένου του κωδικοποιητικού έργου σε 60 βιβλία (ανεξάρτητα από το ζήτημα της ονομασίας του), ενισχύεται και από άλλες ενδείξεις στη νομική φιλολογία της κρίσιμης περιόδου, όπως για παράδειγμα την παρατήρηση, ότι οι εξελληνισμοί στο κείμενο των Βασιλικών δεν εμφανίζονται ομοιόμορφοι σε όλα τα χειρόγραφα¹⁹, τη σποραδική παρουσία αποσπασμάτων του κειμένου σε ορισμένους μόνο κώδικες²⁰, καθώς και μερικές διαφορές στην αρίθμηση των κεφαλαίων στις κατά τα λοιπά πολύ ακριβείς παραπομπές του Βαλσαμώνος ή η διαπίστωσή του, ότι μερικές διατάξεις «οὐκ ἐτέθησαν εἰς τὰ βασιλικά», ενώ οι διατάξεις αυτές εμφανίζονται στην κριτική έκδοση του κειμένου²¹.

Ως προς τη σχέση των «βασιλικών ξ' βιβλίων» και των «Βασιλικών» τα παραπάνω δεδομένα επιτρέπουν τη διατύπωση των επόμενων συμπερασμάτων που, μέχρις ένα ορισμένο σημείο, στηρίζονται οπωσδήποτε και σε υποθέσεις. Επί του Λέοντος ΣΤ' καταρτίστηκε ένα κωδικοποιητικό έργο που περιείχε το «πλάτος των νόμων». Αυτό αναφέρεται στη νομική φιλολογία ως «τα βασιλικά ξ' βιβλία». Οι γνώσεις μας για τον τρόπο συντάξεως αυτού του έργου είναι πολύ περιορισμένες. Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται συνήθως από τα προοίμια που προτάσσονται στα κείμενα των νόμων (όπως στην «Εκλογή», στην «Εισαγωγή» και στον «Πρόχειρο Νόμο»). Στην περίπτωση της κωδικοποίησής του Λέοντος σώζεται μεν ένα προοίμιο, αλλά αφενός μεν αμφισβητείται η αυθεντικότητά του (βλ. πιο κάτω), αφετέρου δε είναι εξαιρετικά σύντομο και ελάχιστες ειδήσεις περιέχει. Στο προοίμιο αυτό εκθέτουν οι συντάκτες των Βασιλικών τον τρόπο εργασίας με συντομία, τονίζοντας παράλληλα την ανάγκη εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας: «Τοιγαροῦν τὰς πάσας τῶν νόμων πραγματείας ἡμεῖς σωματοποιησάμενοι ἐν τεύχεσιν ἔξ συνεκεφαλαιώσαμεν, πᾶν μὲν ἐναντίον καὶ τὴν χρῆσιν οὐ παρεχόμενον ἐν τοῖς πράγμασι –διὰ τὸ ὡς εἰκὸς πολλὰ τῶν τῆς ἀρχαιότητος νομοθετημάτων παρευδοκιμηθῆναι τοῖς ὕστε-

19. Πρβλ. N. van der Wal, «Der Basilikentext und die griechischen Kommentare des sechsten Jahrhunderts», *Syntelesia V.A. Arangio-Ruiz* (Napoli 1964) 1158-1165 (1162 σημ. 16).

20. Τέτοια είναι η περίπτωση του Florilegium Ambrosianum (μιας επιλογής από όλα τα βιβλία των Βασιλικών που περιέχεται στον παλίμψηστο κώδικα Ambrosianus F 106 sup.· βλ. πιο κάτω υπό V), για το οποίο υποστηρίχθηκε η πολύ τολμηρή (και αρκετά αμφίβολη) άποψη, ότι αποτελεί πρώιμο στάδιο της κωδικοποίησής του Λέοντος. Βλ. Th. E. van Bochove, «To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books», Groningen 1996, σ. 107 επ.

21. Βλ. π.χ. τα σχόλια στα κεφάλαια 1.30 και 13.4 του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους (Ράλλης – Ποτλής, ό.π., τ. Α', σ. 69 στίχ. 23 και σ. 299 στίχ. 13-14). Πρόκειται για τις ιουστινιάνειες νεαρές 6.8 και 117.5 που, παρά τη σημείωση του Βαλσαμώνος, έχουν περιληφθεί στα κεφάλαια των Βασιλικών 3.1.34 και 28.12.2, αντιστοίχως.

ρον— ύπεξελόντες καὶ ἀποκρίναντες, πᾶν δέ, ὃ μὴ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ περιττὸν ἐδόκει, ἀποτεμόντες τῆς συνυφάνσεως»²². Στη δομή του έργου όμως θα επανέλθουμε.

Από διάφορες πηγές γνωρίζουμε ότι στη συντακτική επιτροπή ανήκαν ο Στυλιανός Ζαούτζης (που ασκούσε έργα αντίστοιχα με σημερινού πρωθυπουργού), ο πρωτοσπαθάριος Συμβάτιος και «λοιποὶ θεῖοι εὖνομοι ἄνδρες». Έργο της επιτροπής, που πιθανότατα έθεσε ως βάση το ανάλογο έργο (σε 40 βιβλία) της εποχής του Βασιλείου Α', ήταν αλλαγές στο περιεχόμενο των διατάξεων για την αμοιβαία τους προσαρμογή και ο εξελληνισμός των λατινικών όρων στις επιτομές των λατινικών τμημάτων της ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη σύνταξη του έργου – γιατί πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, πως η συντακτική επιτροπή, τουλάχιστον ως προς τα λατινικά μέρη, δεν ανέτρεξε στα αυθεντικά κείμενα. Με βάση διάφορα εσωτερικά και εξωτερικά κριτήρια υποστηρίζεται πειστικώς, ότι η σύνταξη του έργου είχε περατωθεί τα Χριστούγεννα του έτους 888²³.

Αυτά τα «βασιλικά ξ' βιβλία», επειδή ενδεχομένως κρίθηκε ότι είχαν υπερβολικό όγκο περιέχοντας ακόμη διατάξεις περιττές, υποβλήθηκαν τον 11ο αιώνα επί Κωνσταντίνου Η' (1025-1028)²⁴, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βαλσαμώνος, σε αναθεώρηση. Στο κωδικοποιητικό έργο που προέκυψε από αυτή τη νέα επεξεργασία προσδόθηκε από τους συγχρόνους του ως όνομα το ουσιαστικοποιημένο επίθετο «τα Βασιλικά». Έτσι είναι σχεδόν βέβαιο ότι, όπου γίνεται αναφορά του έργου ή παραπομπή σε αυτό με χρήση της παραπάνω ονομασίας, νοείται η δεύτερή του έκδοση που πραγματοποιήθηκε τον 11ο αιώνα.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η χειρόγραφη παράδοση της κωδικοποιήσεως αυτής του 9ου / 11ου αιώνα είναι πολύ ισχνή. Κανένα χειρόγραφο δεν περιέχει ακέραιο το έργο στην οποιαδήποτε μορφή του. Με εξαίρεση ίσως ορισμένα μεμονωμένα τμήματά του, είναι πολύ δύσκολο να διακριθεί η αρχική του διατύπωση από την αναθεωρημένη. Μόνο τα χωρία που παραθέτει ο Βαλσαμών στο ερμηνευτικό του υπόμνημα στον Νομοκάνονα σε 14 τίτλους είναι βέβαιο ότι προέρχονται, με βάση την εντολή που είχε λάβει, από τη δεύτερη έκδοση. Για τον λόγο αυτό οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αναφέρονται στη συνολική κωδικοποίηση, χωρίς διάκριση πρώτης ή δεύτερης εκδόσεως.

22. Βλ. Schminck, *Studien* κ.λπ. (ό.π. σημ. 5) σ. 22 στίχ. 19-23.

23. A. Schminck, «"Frömmigkeit ziere das Werk". Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI.», *Subseciva Groningana* 3 (1989) 79-114 (93).

24. Άλλη άποψη διατυπώνει ο Schminck, *Studien* (ό.π. σημ. 5) σ. 44, υποστηρίζοντας ότι η τελευταία «ανακάθαρσις» έγινε από τον Ιωάννη Ξιφιλίνο (με την ιδιότητα του «νομοφύλακος»), περί τα μέσα του 11ου αιώνα.

Το έργο συντέθηκε από έξι τόμους, όπως είδαμε ήδη στο προοίμιό του. Η ύλη διαιρέθηκε σε 60 «βιβλία»²⁵, τα βιβλία σε «τίτλους» και αυτοί σε «κεφάλαια» (η ένδειξη «κεφάλαιο» σε αναφορά βυζαντινού νομικού κειμένου δηλώνει ότι η παραπομπή γίνεται στα Βασιλικά, έστω κι αν δεν προσδιορίζεται το παραπεμπόμενο έργο)²⁶ και σε «θέματα». Μέσα στους επί μέρους τίτλους η κατανομή της ύλης δεν ακολουθεί θεματικά κριτήρια, αλλά γίνεται ανάλογα με την προέλευση του χωρίου, δηλαδή προτάσσονται τα χωρία από τις Εισηγήσεις, ακολουθούν του Πανδέκτη, μετά έρχονται του Κώδικα και τέλος των Νεαρών. Η δομή αυτή δεν ήταν ασφαλώς ιδεώδης – κάτι που και οι βυζαντινοί νομικοί επισήμαναν. Χαρακτηριστικοί είναι οι επόμενοι στίχοι από τη «Σύνοψη των νόμων» του Μιχαήλ Ψελλού:

«Εἴτα συνοπτικώτατον τοῦ Λέοντος βιβλίον,
τὸ πᾶν ἐξηκοντάβιβλον, πάντας τοὺς νόμους ἔχον,
τοὺς Κώδικας, τὰ Δίγεστα, τὰς Νεαράς συντόμως,
τὰ σύμφυλα καὶ σύμπνοα τῶν διαφόρων νόμων
διευκρινοῦν, ὑποτιτλοῦν οἰκείως καὶ γνησίως·
ἄλλ' ἔστι δυσερμήνευτον, ἄλλ' ἄσαφές ἐσχάτως»²⁷.

Τα Βασιλικά περιέχουν σχεδόν αποκλειστικώς δίκαιο ιουστινιάνειο²⁸. Μεταγενέστερες ρυθμίσεις συναντάμε σε πολύ περιορισμένη κλίμακα – σχεδόν μόνο στον χώρο του ποινικού δικαίου, όπου επαναλαμβάνονται οι διατάξεις της «Εισαγωγής» / «Πρόχειρου Νόμου», με ολοφάνερη την επίδραση της «Εκλογής»²⁹. Όπως θα εκτεθεί πιο κάτω (υπό ΙΙΙ), διαπιστώνονται επίσης επεμβάσεις στα ιουστινιάνεια κείμενα που περιέχουν τα

25. Για τα ιδεολογικά κίνητρα του Λέοντος, να επιλέξει τον αριθμό 60 σε αντικατάσταση του αριθμού 40, που είχε προτιμηθεί επί του Βασιλείου, βλ. τη λεπτομερή ανάλυση του Schminck Frömmigkeit, (ό.π. σημ. 23), σ. 80 επ.

26. Πρβλ. P.E. Pieler, «Βυζαντινή φιλολογία», στον H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ' (Αθήνα 1994) 183-379 (346 σημ. 147), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

27. Βλ. την έκδοση L. G. Westerink, *Michael Psellus: Poemata* [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana], Stuttgart-Leipzig 1992, σ. 125 στίχ. 44-49.

28. Πολύ συχνά γίνεται προσφυγή στη χειρόγραφη παράδοση των Βασιλικών για την κριτική αποκατάσταση κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως. Βλ. τελευταία J. H. A. Lokin, «From the Greek Basilica tradition», *Viva vox iuris romani. Essays in Honour of Johannes Emil Spruit* (Amsterdam 2000) 251-256, όπου με βάση το χωρίο Βασ. 60.3.15 βελτιώνεται η έκδοση του χωρίου του Πανδέκτη 9.2.15. Πρβλ. και B. Stolte, «Si velit eas in graecam vocem transformare, or, translating the Digest», στον ίδιο τόμο σ. 141-147.

29. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus iuris civilis μέχρι των Βασιλικών*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6] Frankfurt a. M. 1980 στα επί μέρους εγκλήματα.

Βασιλικά, οι οποίες απηχούν ρυθμίσεις που καθιερώθηκαν με νεαρές του Λέοντος.

Αναφέρθηκε πιο πάνω σε σχέση με το προοίμιο της πρώτης εκδόσεως, ότι έχει μεν διασωθεί, αλλά ότι προκαλεί πολλές αμφισβητήσεις ως προς τη γνησιότητά του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην περιληφθεί από τους H. J. Scheltema και N. van der Wal στην τελευταία κριτική έκδοση του κειμένου. Οι αμφισβητήσεις στηρίζονται στη συντομία του προοιμίου αυτού, καθώς και στην έλλειψη πολλών στοιχείων χαρακτηριστικών για το ύφος των προοιμίων, όπως π.χ. οι διάφορες θεολογικές θεωρήσεις. Ίσως όμως να συνέβαλε και η «απογοήτευση» από την έλλειψη ενός εντυπωσιακού εισαγωγικού νόμου, αντάξιου του όγκου της κωδικοποίησεως και ανάλογου προς τα αντίστοιχα κείμενα της ιουστινιάνειας εποχής. Στα παραπάνω επιχειρήματα, που δεν είναι ακλόνητα, μπορεί να αντιταχθεί το γεγονός, ότι το προοίμιο απαντά με την ίδια αναλλοίωτη διατύπωση σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων, και μάλιστα χειρογράφων καλών και αξιόπιστων. Με τα δεδομένα αυτά η επιστημονική έρευνα όλο και περισσότερο προσανατολίζεται προς την αποδοχή της αυθεντικότητας του προοιμίου των Βασιλικών³⁰.

Πολλές αντιθέσεις μεταξύ των θεωρητικών έχει προκαλέσει και το ζήτημα της ισχύος των 60 βιβλίων του Λέοντος / Βασιλικών. Κατά μία άποψη³¹, από τη στιγμή της δημοσιεύσεώς του τον 9ο αιώνα το κωδικοποιητικό έργο αντικατέστησε (και συνεπώς κατέργησε) την ιουστινιάνεια νομοθεσία, που έτσι περιορίστηκε στον ρόλο ενός ερμηνευτικού απλώς βοηθήματος. Κατά άλλη άποψη³², που είναι και η κρατούσα, τα 60 βιβλία του Λέοντος δεν υπήρξαν «νόμος», αλλά ένα είδος (κατά τη σημερινή ορολογία) «διοικητικής κωδικοποίησεως» που δεν συνεπαγόταν και κατέργηση των κειμένων, τα οποία συγκεντρώθηκαν και κωδικοποιήθηκαν. Κατά την ίδια άποψη, μόλις επί Μανουήλ Α' Κομνηνού ορίστηκε ρητώς (με αφορμή την αμφισβήτηση, για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω, ως προς την ισχύ

30. Σθεναρά υποστηρίζει τη γνησιότητα του προοιμίου ο Schminck, *Studien* (ό.π. σημ. 5) σ. 17 επ., όπου και νέα κριτική έκδοση του κειμένου, καθώς και η σχετική με το πρόβλημα της αυθεντικότητας βιβλιογραφία. Ήδη προστέθηκε στους υποστηρικτές της γνησιότητας και ο van Bochove, ό.π. (σημ. 20) σ. 187 επ., αποκλείοντας πάντως το ενδεχόμενο, να είχε εκδοθεί ο πρόλογος αυτός ως νεαρά. Για το τελευταίο αυτό σημείο βλ. ειδικότερα τον ίδιο, «Οὐ κελεύομεν· συνεκεφαλαιώσαμεν καὶ ῥαδίαν ἔντευξιν παρέσχομεν. Some remarks with respect to the nature of the preface to the Basilica», *Analecta atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athenener Reihe, 10.] (Athen-Komotini 1997) σ. 155-168.

31. A. Berger, «Studi sui Basilici IV: La legislazione di Giustiniano ed i Basilici», *Iura* 5 (1954) 87-122.

32. Βλ. αντί για άλλους H.J. Scheltema, «Probleme der Basiliken», *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 16 (1939) 320-346 (341). Επίσης τον ίδιο, «Über die Natur der Basiliken», στο ίδιο περιοδικό 23 (1955) 287-310 (305), καθώς και άλλες μελέτες του.

μίας πατριαρχικής αποφάσεως, σύμφωνα με όσα παραδίδει ο Βαλσαμών), ότι τα Βασιλικά έχουν πάρει τη θέση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας και ότι μόνον αυτά εφαρμόζονται ως ισχύον δίκαιο³³.

Η αλήθεια βρίσκεται στη μέση³⁴, γιατί καμία από τις δύο απόψεις δεν είναι απόλυτα ορθή ή τελείως λανθασμένη. Δημοσιεύοντας ο Λέων την κωδικοποίησή του ασφαλώς θα ήθελε να εκτοπίσει με αυτήν κάθε προηγούμενο νομοθέτημα. Αλλά, όπως είναι γνωστό, η ισχύς των νομοθετικών κειμένων στο Βυζάντιο ήταν περισσότερο ζήτημα νομικής πραγματικότητας και λιγότερο αποτέλεσμα κάποιας εξουσιαστικής πράξης. Πάντως, τα Βασιλικά υπήρξαν η τελευταία επίσημη κωδικοποίηση του δικαίου της βυζαντινής αυτοκρατορίας³⁵, με μεγάλη απήχηση στην εξέλιξη της νομικής επιστήμης σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο³⁶, ιδιαίτερα δε στον ελληνικό, όπου μέσω της «Εξαβίβλου» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου αποτέλεσαν το ισχύον αστικό δίκαιο μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα³⁷.

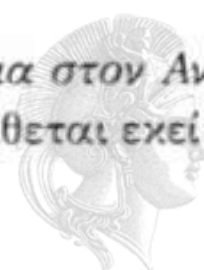
33. «Ἵνα οὖν μὴ τοῦ λοιποῦ ἀπέραντα εἶη τὰ δικαστήρια, τὸν ἐν διαφόροις βιβλίοις τῶν βασιλικῶν ἐγκατεστρωμένον ἀναζωπυροῦμεν νόμον, καὶ νενεκρωμένον οἶον εἰπεῖν καὶ ἀργίαν παντελῆ κατεψηφισμένον ἀνιστῶμεν, (...)». Βλ. την έκδοση της Ruth Macrides, «Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder», *Fontes Minores VI*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 11.] (Frankfurt a. M. 1984) 99-204 (128,83-85).

34. Βλ. τη σχετική ανάπτυξη του Schminck, *Studien* (ό.π. σημ. 5) σ. 53 επ.

35. Τελευταία κριτική έκδοση του κειμένου των Βασιλικών είναι των H.J. Scheltema / N. van der Wal / (μόνο για τον τ. VIII) D. Holwerda, *Basilicorum libri LX*. Series A (Textus). [Scripta Universitatis Groninganae.] τ. I-VIII. Groningen κ.λπ. 1953-1988. Πρβλ. για το ιστορικό της εκδόσεως αυτής J.H.A. Lokin, «Habent sua fata Basilica. On the Occasion of the Completion of the Groningen Basilica Edition», *Subseciva Groningana* 3 (1989) 1-10. Με τη νέα έκδοση αντικαταστάθηκε η παλαιότερη των αδελφών G.E. και C.W.E. Heimbach, τ. I-VI (ο τ. VI περιέχει μόνο τα προλεγόμενα και τους πίνακες της εκδόσεως), Leipzig, 1833-1870, που ανατυπώθηκε με βελτιώσεις από τον Ι.Δ. Ζέπο σε πέντε τόμους (Αθήνα, α' έκδοση 1896-1900, β' έκδοση 1910-1912). Παρά την ύπαρξη της νέας εκδόσεως δεν έχει χάσει η έκδοση Heimbach τη σημασία της λόγω των διαφοροποιήσεων της από την έκδοση Scheltema / van der Wal / Holwerda. Μετά την ολοκλήρωση της τελευταίας εκδόσεως ανακαλύφθηκαν σε ένα σιναϊτικό χειρόγραφο αρκετά άγνωστα χωρία των Βασιλικών και εκδόθηκαν από τους V. Tiftixoglu / Sp. Troianos, «Unbekannte Kaiserurkunden und Basilikentestimonien aus dem Sinaiticus 1117», *Fontes Minores IX* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 19.] (Frankfurt a. M. 1993) 137-179 (η έκδοση στις σελ. 148-158).

36. Πρβλ. H. E. Troje, *Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts* [Forschungen zur Neueren Privatrechtsgeschichte, 18.] Köln-Wien 1971, σ. 256 επ. και ο ίδιος, «Die europäische Rechtsliteratur unter dem Einfluß des Humanismus», *Jus commune* 3 (1970) 33-63 (42 επ.).

37. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, «Από την Εξαβίβλο στα Βασιλικά», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή* (Αθήνα-Κομοτηνή 1994) 781-800 και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται εκεί.

III. Οι νεαρές του Λέοντος ΣΤ΄

Στα κωδικοποιητικά, υπό ευρύτερη έννοια, έργα των Μακεδόνων ανήκει επίσης μία συλλογή 113 νεαρών³⁸, στην οποία είναι συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος από τους νόμους του Λέοντος. Η συλλογή αυτή έχει δημιουργήσει πολλά προβλήματα στους ερευνητές, από τα οποία θα περιοριστώ στα πιο σημαντικά.

Με βάση τη διαπίστωση, ότι κατά τη μεταφορά πολλών διατάξεων του Ιουστινιανού στα Βασιλικά πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις στα κείμενα που προφανώς απέβλεπαν στην προσαρμογή των σχετικών διατάξεων προς το περιεχόμενο διαφόρων νεαρών του Λέοντος, κατέληξε η Marie Theres Fögen³⁹ στο συμπέρασμα, ότι ο χρόνος εκδόσεως των νεαρών πρέπει να τοποθετηθεί πριν από τη δημοσίευση της κωδικοποίησεως. Δοθέντος δε ότι αυτή η τελευταία είχε περατωθεί, όπως φαίνεται (βλ. πιο πάνω), πριν από το τέλος του έτους 888, πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι νεαρές, αν όχι στο σύνολό τους, πάντως στο μεγαλύτερο μέρος τους εκδόθηκαν πριν από το χρονικό αυτό όριο.

Εξάλλου, επειδή τα θέματα, στα οποία αναφέρονται οι ρυθμίσεις των νεαρών είναι συχνά περιθωριακής σημασίας, υποστηρίχθηκε⁴⁰ ότι πρόκειται για νομοθετική εργασία που υπήρξε συνοδευτική της κωδικοποίησεως και συντελέσθηκε στη διάρκεια αυτής, με αφορμή είτε τυχαία επισήμανση του συγκεκριμένου κάθε φορά προβλήματος, είτε την υποβολή ερωτήματος προς τον αυτοκράτορα από την επιτροπή της κωδικοποίησεως – πράγμα που δικαιολογεί την έλλειψη προγράμματος γενικότερης νομοθετικής πολιτικής⁴¹. Παραμένει όμως η απορία, γιατί δεν λήφθηκαν υπόψη όλες οι νεαρές κατά την τελική διατύπωση των διατάξεων των Βασιλικών.

Από τους τελευταίους εκδότες της συλλογής⁴² υποστηρίχθηκε, ότι οι 113 νεαρές δεν δημοσιεύτηκαν μεμονωμένες, αλλά όλες μαζί ως ένα *corpus*. Η υπόθεση αυτή στηρίχθηκε μεταξύ άλλων και στο γεγονός ότι στο κείμενο μερικών νεαρών υπάρχουν άλλοτε παραπομπές και άλλοτε έμμεσες α-

38. Βλ. για τις νεαρές του Λέοντος Sp. Troianos, «Die Novellen Leons VI.», *Analecta Atheniensia* κ.λπ. (ό.π. σημ. 30) σ. 141-154 (με βιβλιογραφία).

39. M. Th. Fögen, «Legislation und Kodifikation des Kaisers Leon VI.», *Subseciva Groningana* 3 (1989) 23-35.

40. Fögen, ό.π., σ. 31.

41. Βλ. D. Simon, «Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 31 (1995) 23-50 (43 επ.).

42. Η θεωρία για τη δημοσίευση με τη μορφή «μονοβίβλου» (Noailles) στις σ. VIII-XIII της εκδόσεως Noailles-Dain, ό.π. (σημ. 3).

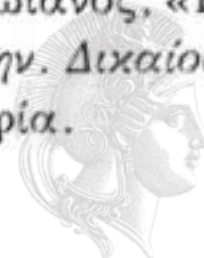
ναφορές στο κείμενο άλλων, πράγμα που μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν γίνει δεκτό, ότι εκδόθηκαν ταυτοχρόνως. Η άποψη αυτή κλονίστηκε όμως πολύ από νεότερα ευρήματα, όπως η ανακάλυψη ενός χειρογράφου του 10ου αιώνα με αποσπάσματα 12 νεαρών του Λέοντος, όπου όμως η αρίθμησή τους ήταν τελείως διαφορετική από εκείνη της συλλογής των 113 νεαρών⁴³.

Πιθανότερη θεωρώ την εκδοχή, να δημοσιεύτηκε κάθε νεαρά ξεχωριστά μεν, αλλά όλες μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, για να εισαχθούν τροποποιήσεις στις ρυθμίσεις που λίγο πιο πριν είχε περιλάβει η κωδικοποίηση σε 40 βιβλία και η «Εισαγωγή» ή για τη συμπλήρωση ή, ενδεχομένως, και την κατάργησή τους. Λόγω αυτού του συσχετισμού παραλληλίσθηκαν μάλιστα οι νεαρές του Λέοντος με τις 50 αποφάσεις («*L Decisiones*») του Ιουστινιανού⁴⁴.

Προχωρώντας σε μία τολμηρή υπόθεση δεν θα δίσταζα να υποστηρίξω, ότι όλα τα προβλήματα που συνδέονται με τη γένεση των νεαρών του Λέοντος προέρχονται από τον ανταγωνισμό του με το πρότυπό του, αλλά συγχρόνως και μεγάλο του αντίζηλο, τον Ιουστινιανό, τον οποίο προσπαθούσε με κάθε τρόπο να ξεπεράσει τόσο ως προς τον όγκο του νομοθετικού έργου όσο και ως προς τη φιλολογική επεξεργασία του κειμένου των νόμων. Κατά την άποψή μου, το πιθανότερο είναι ότι μέσα στα στενά χρονικά πλαίσια που απαίτησε η αναθεώρηση της αρχικής κωδικοποίησής (του Βασιλείου Α') από την επιτροπή που συγκρότησε ο Λέων, οι νέες ρυθμίσεις αποφασίζονταν στη βασική τους υπόσταση, δηλαδή μόνον ως προς το διατακτικό μέρος, με τη σειρά που υπαγόρευαν οι εργασίες της επιτροπής. Εφόσον, όπως φαίνεται, στη διάρκεια των εργασιών αυτών απαιτήθηκε συχνά η παρέμβαση του αυτοκράτορα για να δώσει νομοθετικές λύσεις, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι πολλές από τις λύσεις αυτές είχαν παραμείνει στη μορφή του διατακτικού. Σε αυτά τα υποτυπώδη κείμενα «νόμων» προσέθετε ο Λέων σταδιακά τα προοίμια, διαμορφώνοντάς τα έτσι σε αυτοτελείς νεαρές, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά του και τις άλλες του προτεραιότητες. Είναι ενδεχόμενο να συντάχθηκαν στο στάδιο αυτό από τον αυτοκράτορα περισσότερα από ένα προοίμια για το ίδιο κείμενο. Η υπόθεση ότι η προσθήκη των προοιμίων έγινε ευκαιριακά ερμηνεύει κατά ιδεώδη τρόπο τις εξωτερικές και εσωτερικές ιδιορρυθμίες που

43. N. van der Wal, «La tradition des Nouvelles de Léon le Sage dans le manuscrit palimpseste Ambrosianus F 106 sup.», *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 43 (1975) 257-269. Ήδη όμως και πρωτότερα είχε αντικρούσει τη θεωρία του corpus ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ανέκδοτον έγγραφον περί ασυλίας και νομοθετική τεχνική Λέοντος του Σοφού», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 29 (1954) 113-116.

44. Βλ. Schminck, *Frömmigkeit* κ.λπ. (ό.π. σημ. 23) σ. 91 και Σπ. Ν. Τρωιάνος, «Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλην. Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* 36 (2002) 357-376 (363), όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία.

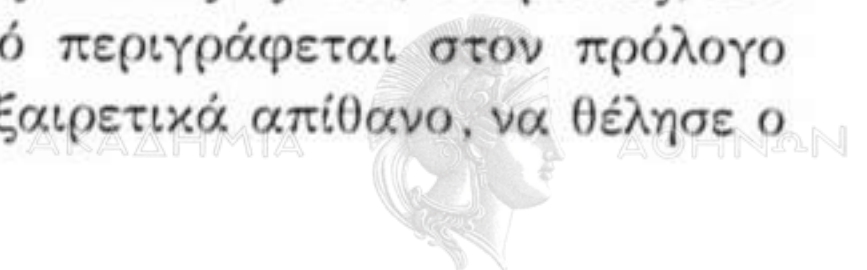

εμφανίζουν οι νεαρές, όπως η έλλειψη των συστατικών στοιχείων δημόσιου εγγράφου ή η διαφορά στο ύφος, που κάποτε προδίδει εργασία υπό συνθήκες χρονικής πίεσεως.

Ας έλθουμε τώρα στο ζήτημα, γιατί η Συλλογή των 113 Νεαρών συνδέεται με την έννοια της κωδικοποιήσεως. Οι νόμοι αυτοί, ενόσω ζούσε ακόμη ο Λέων, συγκεντρώθηκαν (ασφαλώς με δική του πρωτοβουλία) σε ενιαίο κείμενο, χωρίς να θιγεί η εξωτερική τους αυθυπαρξία. Αυτό το επιβεβαιώνει το προοίμιο της όλης συλλογής, καθώς και η κοινή επικεφαλίδα που παρατέθηκε πιο πάνω. Όσο προχωρούσε η σύνταξη των προοιμίων και η ολοκλήρωση των νεαρών, συνεχιζόταν η συμπλήρωση της συλλογής. Έτσι, με την πολλαπλότητα κάποιων προοιμίων, μπορεί να εξηγηθεί και η παρουσία μέσα στη συλλογή νεαρών που κατά ζεύγη ταυτίζονται ως προς το περιεχόμενο της ρυθμίσεως που εισάγουν (πρόκειται για τις Νεαρές 16/75 και 74/109), τα οποία από αβλεψία ή και σκόπιμα (για λόγους πληρότητας) περιλήφθηκαν στη συλλογή. Με τη χρονική διαφοροποίηση του διατακτικού μέρους των νεαρών και των προοιμίων τους μπορεί ίσως να ερμηνευθεί και το περίεργο φαινόμενο, να αντιμετωπίζονται χωριστά, δηλαδή με διαφορετικές νεαρές, οι δύο όψεις του ίδιου προβλήματος (π.χ. η παραφροσύνη του ή της συζύγου ως λόγος διαζυγίου στις Νεαρές 111 και 112). Επειδή δε η κατάρτιση της Συλλογής των 113 Νεαρών δεν συντελέσθηκε σε ενιαίο χρόνο, εμφανίζει μέχρι τη Νεαρά 68 μία συστηματική διάρθρωση, η οποία στις Νεαρές 69-113 παύει ουσιαστικώς να υπάρχει λόγω της εντάξεως όσων νεαρών ολοκληρώθηκαν (με την προσθήκη προοιμίου) στη συνέχεια.

Η τάση να ενταχθεί συστηματικώς η παραπάνω Συλλογή στο γενικότερο πλαίσιο του νομοπαρασκευαστικού προγράμματος των Μακεδόνων οδήγησε στη διατύπωση της ακόλουθης θεωρίας. Στον πρόλογο του «Πρόχειρου Νόμου» μνημονεύεται, όπως είδαμε (πιο πάνω υπό II), και ένα «τεύχος» με το σύνολο των καταργημένων διατάξεων από την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και νομοθεσία. Το κείμενο αυτό δεν έχει περισωθεί. Έτσι, εδώ και δύο αιώνες καταβάλλεται προσπάθεια να ταυτιστεί με τις Νεαρές του Λέοντος υπό τη μορφή της «μονοβίβλου», επειδή, υποτίθεται, ότι η έκδοση των Νεαρών απέβλεπε κατά κύριο λόγο στην κατάργηση ιουστινιάνειων διατάξεων.

Για λόγους τόσο ουσιαστικούς όσο και ιδεολογικούς έχω πολλές επιφυλάξεις ως προς τη βασιμότητα αυτής της υποθέσεως. Πρώτον, δεν έχουν όλες οι Νεαρές του Λέοντος καταργητικό περιεχόμενο, γιατί πολλές εκδόθηκαν για τη συμπλήρωση κενών. Δεύτερον, πολύ απέχει η Συλλογή από το να καλύπτει όλες τις καταργημένες διατάξεις και, επομένως, δεν ανταποκρίνεται στο «τεύχος», όπως αυτό περιγράφεται στον πρόλογο του «Πρόχειρου Νόμου». Τρίτον, θεωρώ εξαιρετικά απίθανο, να θέλησε ο

Λέων να υποβιβάσει τις νεαρές, που ο ίδιος συνέταξε (ανταγωνιζόμενος τον Ιουστινιανό, όπως προαναφέρθηκε) στο επίπεδο ενός πίνακα καταργημένων διατάξεων.

IV. Ιδεολογική προσέγγιση της γλώσσας των κωδικοποιητικών έργων

Για τη μεταγλώττιση των λατινικών κειμένων, μολονότι ανήκε και αυτό το έργο στα καθήκοντα της συντακτικής επιτροπής, δεν κάνει λόγο το προοίμιο των Βασιλικών, επειδή, όπως είδαμε ήδη, αυτή δεν περιλαμβανόταν στην έννοια της ανακαθάρσεως. Διευκρινίζεται ότι το «πλάτος» περιέλαβε το σύνολο της ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως και νομοθεσίας, δηλαδή αυτό που αργότερα αποκλήθηκε *Corpus iuris civilis*.

Εκτός από τις Νεαρές, που κατά κανόνα καταχωρίστηκαν στα «Βασιλικά» με το αυθεντικό τους κείμενο, για τον Πανδέκτη και τον Κώδικα χρησιμοποιήθηκαν οι μεταφράσεις και τα σχόλια των νομικών του 6ου αιώνα, και ειδικότερα για μεν τον Πανδέκτη η *summa* του Αωνύμου, (κάποτε όμως, σε μεμονωμένα αποσπάσματα, και άλλων αντικηνησόρων, π.χ. του Κυρίλλου), για δε τον Κώδικα η ερμηνεία του Θαλελαίου και (μόνο για το βιβλίο 8) του Ανατολίου. Το κείμενο των ιουστινιάνειων νεαρών εντάχθηκε βέβαια σχεδόν αυτούσιο και μόνο για τις λατινικές νεαρές έγινε προσφυγή στις επιτομές του Θεοδώρου του Ερμουπολίτη.

Όπως είναι γνωστό, τα κείμενα των αντικηνησόρων μας έχουν περιωθεί σε πολύ περιορισμένη κλίμακα⁴⁵. Αυτό βεβαίως ισχύει και για τους Αώνυμο, Θαλελαίο και Ανατόλιο. Πέρα όμως από αυτό, όπως βεβαιώνουν οι εκδότες των Βασιλικών, μερικές φορές σε δύσκολα χωρία του Πανδέκτη παραδίδονται στα χειρόγραφα διπλές ερμηνείες⁴⁶. Έτσι δεν είναι καθόλου εύκολο να διαπιστωθούν οι γλωσσικές μεταβολές που υπέστησαν τα κείμενα των ερμηνευτών πριν ενταχθούν μέσα στα Βασιλικά. Για τον λόγο αυτό επιβάλλεται να στρέψουμε την προσοχή μας προς τα κείμενα (των Βασιλικών) που προέρχονται από τις νεαρές. Κατ' ανάγκη θα περιοριστούμε σε μία δειγματοληπτική επισκόπηση, γιατί ένας πλήρης συγκριτικός πίνακας θα απαιτούσε για την κατάρτισή του δυσανάλογα πολύ χρόνο, αλλά και δεν θα μας οδηγούσε οπωσδήποτε σε ασφαλή συμπεράσματα, γιατί, όπως ανέφερα ήδη, από τη σύγκριση των χειρογράφων των Βασιλικών προκύπτει, ότι οι κάθε μορφής «εξελληνισμοί» δεν έγιναν ταυτοχρόνως.

Στους 35 τίτλους του 6ου βιβλίου είναι συγκεντρωμένες οι περισσότερες, σε ποσοστιαία αναλογία, από τις διατάξεις του *Corpus iuris civilis* που

45. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 22 επ.

46. Βλ. van der Wal, *Probleme κ.λπ.* (ό.π. σημ. 16) σ. 148.

αφορούν τη δομή και την οργάνωση του κράτους. Πρόκειται για το μέρος εκείνο της νομοθεσίας που κατά τη σύγχρονή μας ορολογία και σύμφωνα με τις σημερινές διακρίσεις θα ονομαζόταν «διοικητικό δίκαιο». Χωρίς να είναι ανάγκη να εμβαθύνει κανείς στη μελέτη αυτών των διατάξεων, εύκολα διαπιστώνει, ότι εκεί έχουν διατηρηθεί σχεδόν αμετάβλητες οι ονομασίες των διαφόρων υπηρεσιών και των φορέων των επί μέρους αξιωμάτων. Συνέπεια στη διατήρηση των παλαιών ονομασιών στην κρατική διοίκηση παρατηρείται και στα υπόλοιπα μέρη των Βασιλικών ανεξάρτητα από το αντικείμενό τους. Ο χώρος δε, στον οποίο η αρχή αυτή εμφανίζεται τελείως άκαμπτη, είναι η ονοματολογία της στρατιωτικής ιεραρχίας. Έτσι, για παράδειγμα, στο κεφάλαιο 28.7.3 των Βασιλικών που αφορά το διαζύγιο μνημονεύονται οι όροι «φοιδεράτος», «σχολάριος», «τριβούνος», «ακτουάριος», «οπτίων», όπως ακριβώς και στη Νεαρά 117.11, η οποία περιέχει το αρχικό κείμενο της διατάξεως.

Ο τομέας, αντιθέτως, στον οποίο η αρχή της διατηρήσεως των λατινικών όρων υποχωρεί (παρά το ότι πρόκειται για διατάξεις του ευρύτερου «δημόσιου δικαίου»), είναι η οικονομική διοίκηση και η φορολογία. Πρόχειρο παράδειγμα αποτελούν οι όροι «καπιτατίων» και «sportulon» της Νεαράς 8, που στον τίτλο 3 του 6ου βιβλίου μεταβλήθηκαν σε «κεφαλητίων» και «συνήθεια». Ακόμη και στον χώρο της διοικήσεως της προσωπικής περιουσίας του αυτοκράτορα παρατηρείται η τάση του εξελληνισμού των όρων. Π.χ. το μεν «θείον *laterculon*» και τα «θεία *privata*» αντικαταστάθηκαν, αντιστοίχως, από τας «θείας παροχάς ἥτοι θησαυρούς» και τα «θεία ιδιόκτητα» (Βασ. 6.3.1 και 6). Άλλο παράδειγμα αποτελούν οι χρηματικές ποινές που απειλούνταν κατά των αρχόντων σε περίπτωση παραβάσεως καθήκοντος: Στο μεν κείμενο των Νεαρών εκφράζονταν σε λατινική γλώσσα (π.χ. *decem* ή *triginta librarum auri*), ενώ στα Βασιλικά τη θέση τους έχουν καταλάβει παντού οι αντίστοιχοι ελληνικοί όροι.

Στο πεδίο όμως του ιδιωτικού δικαίου η εικόνα των επεμβάσεων δεν είναι ομοιόμορφη. Προκαλεί, για παράδειγμα, εντύπωση ότι όλο το βιβλίο 7, που είναι αφιερωμένο στην απονομή της δικαιοσύνης, περιέχει ελάχιστους ειδικούς όρους⁴⁷. Τόσο όμως στο βιβλίο αυτό όσο και στα υπόλοιπα, σε όσες περιπτώσεις είχαν επικρατήσει γενικώς κατανοητοί όροι, χρησιμοποιήθηκαν οι όροι αυτοί χωρίς εξαίρεση. Έτσι π.χ. στις διατάξεις του τίτλου 7 στο βιβλίο 28 που ρυθμίζει τα του διαζυγίου ο όρος «*repudion*» της Νεαράς 117 αντικαταστάθηκε από τη λέξη «διαζύγιον». Στις περιπτώσεις, αντιθέτως, κατά τις οποίες ο λατινικός όρος είχε παγιωθεί στην

47. Λόγω ακριβώς της σπανιότητας αυτής ξεχωρίζουν οι όροι «κομπρόμισσον» (7.2.17) και «τῆς μὴ ἱμπετρατευθείσης ἀγωγῆς» (7.14.18) ως απόδοση των *compromissum* και *non impetratae actionis*, αντιστοίχως.

κοινή γλωσσική συνείδηση, δεν εθίγη – προφανώς για να μη δημιουργηθούν αβεβαιότητες ως προς το ισχύον δίκαιο.

Υπολείπεται μία ακόμη πλευρά της εντάξεως των ιουστινιάνειων νεαρών στα Βασιλικά. Όλα τα χωρία τους, τα οποία περιείχαν αναφορές στη λατινική γλώσσα με χαρακτηρισμούς, όπως «πάτριος φωνή» ή «πάτριος γλώττα» έχουν, με μία μοναδική εξαίρεση, εξαφανιστεί στα αντίστοιχα μέρη των Βασιλικών, είτε επειδή παραλείφθηκε ολόκληρη η σχετική Νεαρά ή το οικείο κεφάλαιό της, είτε διότι τροποποιήθηκε η διατύπωση του αρχικού χωρίου. Έτσι, αντί για τη φράση στο κεφ. 5 της Νεαράς 30 «καλείσθω τε ό ταύτης ήγούμενος τῇ πατρίῳ φωνῇ *proconsul Iustinianus Cappadociae*», διαβάζουμε στα Βασιλικά 6.16.5: «Καλείσθω τε ό ταύτης ήγούμενος άνθύπατος Καππαδοκίας, (...)»⁴⁸. Εξαίρεση αποτέλεσε μόνον η φράση στο κεφ. 1 της Νεαράς 146 που παρέμεινε στα Βασιλικά 1.1.53⁴⁹ σχεδόν αναλλοίωτη.

Η γλωσσική εικόνα που προβάλλεται μέσα από το κείμενο των Βασιλικών δεν ανταποκρίνεται σε εκείνη των νεαρών του Λέοντος, στις οποίες οι λατινικής προελεύσεως λέξεις είναι ελάχιστες – κάτι που εύκολα γίνεται κατανοητό, αν ληφθεί υπόψη ότι ο αυτοκράτορας αυτός είχε κλασική παιδεία. Άλλα κείμενα όμως της ίδιας εποχής επιβεβαιώνουν τις γλωσσικές αρχές που εφαρμόστηκαν στα Βασιλικά. Στον πρόλογο των τελευταίων δεν έγινε, όπως είπαμε, καμία νύξη για τη γλώσσα. Το αντίθετο όμως συνέβη με το προοίμιο των «Τακτικών», μίας κωδικοποιημένης μορφής των πορισμάτων της πολεμικής τέχνης, που εκδόθηκε περί το έτος 900 με την τυπική μορφή νόμου από τον Λέοντα. Εκεί (§ 5) ο συντάκτης τους, έχοντας ως πρότυπο τον πρόλογο της πηγής του (δηλαδή του λεγόμενου «Στρατηγικού» του Μαυρικίου)⁵⁰, γράφει: «Ταῖς γάρ... στρατηγικαῖς... έμφιλοχωρήσαντες μεθόδοις... ταῦτα ὑμῖν κατὰ τὸ δυνατόν συντόμως... προχείρου τάξιν νόμου παραδιδόαμεν, ...φράσεως μὲν ακριβοῦς ἢ κόμπου ῥημάτων οὐδεμίαν ποιησάμενοι φροντίδα, πραγμάτων δὲ μᾶλλον καὶ σαφηνείας, λόγου καὶ λέξεως ἀπλῆς πεφροντικότες. Ὅθεν ταύτας παλαιὰ τῆς τακτικῆς πολλάκις Ἑλληνικάς ἐσαφηνίσαμεν λέξεις Ῥωμαϊκάς δὲ διερμηνεύσαμεν, καὶ τισιν ἐτέραις στρατιωτικῇ συνηθείᾳ λελεγμέναις ἐχρησάμεθα λέξεσιν ἔνεκεν τῆς σαφοῦς καταλήψεως τῶν έντυγχανόντων, (...)»⁵¹.

48. Βλ. την τελευταία έκδοση σ. 240, 27.

49. Στην ίδια έκδοση σ. 12, 21.

50. Στο αντίστοιχο χωρίο του προλόγου του «Στρατηγικού» διαβάζουμε: «(...) ὅθεν καὶ Ῥωμαϊκαῖς πολλάκις καὶ ἄλλαις έν στρατιωτικῇ συνηθείᾳ τετριμμέναις χρήμεθα λέξεσι διὰ τὴν σαφῆ τῶν έντευξομένων κατάληψιν» (έκδ. G.T. Dennis – E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XVII.] Wien 1981, σ. 70 στίχ. 29-31). Εδώ δεν γίνεται λόγος για μετάφραση των λατινικών όρων.

51. Βλ. την έκδοση R. Vari, *Leonis imperatoris Tactica Const. I-XIV* 38, τ. I, Budapest 1917, σ. 6 επ.

Παρά την εξαγγελία περί μεταφράσεως των λατινικών τεχνικών όρων, το έργο είναι γεμάτο από αυτούς –σε εξελληνισμένη βέβαια διατύπωση– επειδή επρόκειτο για όρους στρατιωτικούς που, όπως και στα Βασιλικά, παρέμειναν άθικτοι.

Από τα παραπάνω προκύπτει με πολλή σαφήνεια η τοποθέτηση των συντακτών κωδικοποιητικών κειμένων κατά την εποχή του Λέοντος. Παρ' όλα αυτά σε ένα μεταγενέστερο (κωδικοποιητικό, υπό μία έποψη, και αυτό)⁵² κείμενο, το έργο του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου «Περί θεμάτων» χαρακτηρίζεται η λατινική γλώσσα ως «πάτριος». Πρόκειται για το εισαγωγικό μέρος για τα ανατολικά θέματα, όπου ο συγγραφέας μέμφεται τους μετά τον Ηράκλειο προκατόχους του, επειδή «εἰς μικρά τινα μέρη κατέτεμον τὴν ἑαυτῶν ἀρχήν, καὶ τὰ τῶν στρατιωτῶν τάγματα, μάλιστα καὶ Ἑλληνίζοντες, καὶ τὴν πάτριον καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες...»⁵³. Στο χωρίο όμως αυτό ο Κωνσταντίνος με τη συγκεκριμένη διατύπωση δεν αναφέρεται στη δική του εποχή, αλλά ανατρέχει στην ιδεολογία της εποχής που περιγράφει.

Επομένως δεν με εμποδίζει το χωρίο αυτό από το να επιχειρήσω την εξής αποτίμηση της γλωσσικής ιδεολογίας κατά την εποχή των Μακεδόνων. Διαπιστώνουμε μεταβολή στη στάση του νομοθέτη που μπορεί να ερμηνευθεί με τις παρακάτω σκέψεις. Οι Βυζαντινοί δεν έπαψαν ποτέ να αισθάνονται ως «Ῥωμαῖοι» και θεμέλιο της πολιτικής θεωρίας τους εξακολούθησε και στους μέσους χρόνους, όπως και στην εποχή του Ιουστινιανού, να είναι η αδιάσπαστη συνέχιση της ενιαίας κρατικής υποστάσεως της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της οποίας στοιχείο, ανάμεσα σε άλλα, υπήρξε και η δικαϊκή αλληλουχία που αναζητούσε έρεισμα στον ψευδοκωδικοποιητικό χαρακτήρα της βυζαντινής νομοθετικής παραγωγής. Η αυτοκρατορία αυτή δεν είχε αποβάλει την τυπική φυσιογνωμία της, γιατί η οικοδόμηση της Κωνσταντινουπόλεως αποτελούσε στη συνείδηση των Βυζαντινών την ίδρυση μίας νέας πρωτεύουσας και όχι ενός νέου κράτους. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο εντάσσεται και η αναδρομή στην ιστορία των πηγών του ρωμαϊκού δικαίου που κατά κανόνα προτάσσεται στα συμπληρωματικά έργα των Βυζαντινών νομικών. Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί ένα άλλο προϊόν των κλασικιστικών τάσεων της εποχής των Μακεδόνων, η λεγόμενη «Επιτομή των νόμων»⁵⁴, που συντέ-

52. Πρβλ. P. E. Pieler, «Η συμβολή του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου στη νομική φιλολογία», *Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ιουλίου 1987 (Αθήνα 1989) 79-86.

53. *Costantino Porfirogenito: De thematibus* στην έκδοση A. Pertusi [Studi e Testi, 160] Città del Vaticano 1952, σ. 60,24-25 (= J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, τ. 113 στ. 68 A).

54. Βλ. για το συμπλήρωμα αυτό προχείρως Τρωιάνος, *Οι πηγές κ.λπ.* (ό.π. σημ. 4) σ. 190 επ.

θηκε στις αρχές του 10ου αιώνα και περιέχει πλήθος νομικών κειμένων του 6ου αιώνα με όλες τις γλωσσικές ιδιομορφίες τους. Στο προοίμιό της⁵⁵ μας διασώζει την πρώτη ίσως «βυζαντινή έκδοση» από μία σειρά μικρών κειμένων, στα οποία θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τα πρώτα βήματα συστηματικής απασχολήσεως των Βυζαντινών προγόνων μας με την Ιστορία του Δικαίου⁵⁶. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, στην οποία πηγή υπήρξε ο τίτλος 2 του πρώτου βιβλίου του Πανδέκτη, γίνεται συνεχής προβολή της «ρωμαϊκότητας» του Δικαίου.

Η καθιέρωση του όρου *imperium christianum* σε αντικατάσταση του παλαιού *imperium romanum* δεν σήμαινε τίποτε άλλο παρά την προσθήκη ενός συγκεκριμένου θρησκευτικού προσανατολισμού. Η εξαφάνιση της πρεσβυτέρας Ρώμης ως πολιτειακής μονάδας διευκόλυνε την αξίωση της Νέας Ρώμης για παγκόσμια κυριαρχία σε συνδυασμό με την προσφυγή σε παλαιοδιαθηκικά πρότυπα⁵⁷. Στα πλαίσια αυτά διαδέχθηκαν οι Βυζαντινοί τους Ισραηλίτες ως περιούσιος λαός του θεού και η Κωνσταντινούπολη εξυμνείται ως «Νέα Σιών»⁵⁸. Η διαδοχή δε αυτή επεκτείνεται και στην ελληνική γλώσσα⁵⁹.

Με τα δεδομένα αυτά γίνεται εύκολα κατανοητό, ότι ενόσω σημείο αναφοράς παρέμενε η Παλαιά Ρώμη η προσκόλληση σε όλα της τα χαρακτηριστικά, με βασικότερο τη λατινική γλώσσα, συνιστούσε το κύριο στοιχείο αυτοπροσδιορισμού των κατοίκων της αυτοκρατορίας. Όταν όμως κόπηκε ο ομφάλιος λώρος και το σημείο αναφοράς μετατοπίσθηκε προς Ανατολάς, η στάση νομοθέτη και ερμηνευτών απέναντι στη γλώσσα των νομικών κειμένων απέβαλε τον ιδεολογικό της μανδύα και έτσι περιορίστηκε ο κίνδυνος, να έχει η απομάκρυνση από τη λατινική γλώσσα κάποια χροιά «ηθικής» απαξίας. Συνέπεια αυτού υπήρξε, ότι ο ολοκληρωτικός εξελληνισμός των πη-

55. Βλ. την έκδοση του Schminck, *Studien* κ.λπ. (ό.π. σημ. 5) σ. 112 επ.

56. Πρβλ. Κ. Γ. Πιτσάκη, «Η ιστορία της Ρώμης και του Ρωμαϊκού Δικαίου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά εγχειρίδια, Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου (Αθήνα-Κομοτηνή 2000) 399-436.

57. Πρβλ. P. E. Pieler, «Das Alte Testament im Rechtsdenken der Byzantiner», *Analecta Atheniensia* κ.λπ. (ό.π. σημ. 30) σ. 81-113. Η επίδραση συγκεντρώνεται κυρίως στην πρώιμη εποχή και στους 7ο και 8ο αιώνες. Αργότερα περιορίζεται μάλλον στην εντυπωσιακά συχνή παράθεση χωρίων της Παλαιάς Διαθήκης στα νομοθετικά κείμενα, όπως π.χ. στις νεαρές του Μανουήλ Α' Κομνηνού. Βλ. τα σχετικά κείμενα στην έκδοση της Macrides, ό.π. (σημ. 33).

58. Πρβλ. E. von Ivanka, *Rhomäerreich und Gottesvolk*, Freiburg-München 1968, σ. 49-61 και E. Fenster, *Laudes constantinopolitanae*. [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9.] München 1968, σ. 102, 133, 189, 205, 212. Εκδήλωση αυτής της αντιλήψεως αποτελούν οι εκφράσεις «λαός Θεοῦ περιούσιος» και «νέος Ἰσραήλ» στον Τόμο του πατριάρχη Σισινίου (Ράλλης - Ποτλής, ό.π. [σημ. 8] τ. Ε', σ. 13 στίχ. 9 και 12).

59. Βλ. τη σχετική επισήμανση στον G. Dagron, «Communication et stratégies linguistiques», *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, επιμέλεια Ν.Γ. Μοσχονά (Αθήνα 1993) 81-92 (84 και σημ. 15).

γών του δικαίου αντιμετωπίζεται από τους πάντες θετικά, γιατί δεν αποτελεί πλέον εκδήλωση απαρνήσεως της «ρωμαϊκότητας». Το φαινόμενο που παρατηρείται κατά τον 11ο αιώνα, να διεκδικεί η λατινική γλώσσα περισσότερα «δικαιώματα» για συμμετοχή στον νομικό βίο, όταν δεν οφείλεται σε κάποιους συγκεκριμένους πρακτικούς λόγους, αποτελεί εκδήλωση παροδικών τάσεων του συρμού, με άλλα λόγια εποχιακή και μόνο «μόδα».

V. Παράγωγα των κωδικοποιητικών έργων

Από τα έργα που στηρίζονται στα Βασιλικά (με τη γενική τους έννοια που καλύπτει και τα 60 βιβλία του Λέοντος) σπουδαιότερο είναι η «Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών» (*Synopsis Basilicorum maior*). Ο χρόνος συντάξεως της συλλογής αυτής πρέπει να τοποθετηθεί, κατά τα πορίσματα νεότερης έρευνας, περί το 970⁶⁰. Σκοπός του (άγνωστου) συμπιλητή ήταν η συγκέντρωση και αλφαβητική κατάταξη (με εξαίρεση του τίτλου «περί τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κ.λπ.» που τον προτάσσει από λόγους σεβασμού) των κυριότερων διατάξεων των Βασιλικών (άλλοτε στην αυθεντική και άλλοτε σε περιληπτική διατύπωση) χωρίς σχόλια, ώστε να διευκολυνθεί η χρησιμοποίησή τους⁶¹. Η επικεφαλίδα του έργου δηλώνει με σαφήνεια τη δομή του: «Ἐκλογή καὶ σύνοψις τῶν βασιλικῶν ἐξήκοντα βιβλίων σὺν παραπομπαῖς κατὰ στοιχεῖον, τοῦ περὶ πίστεως μόνου τίτλου προτεθέντος πάντων τῶν στοιχείων διὰ τὸ τίμιον».

Το έργο περιλαμβάνει 24 βασικές υποδιαιρέσεις, όσα και τα γράμματα του αλφαβήτου. Καθεμία από αυτές διακρίνεται σε τίτλους, ανάλογα με το ειδικότερο περιεχόμενό της, και οι τίτλοι σε κεφάλαια. Το σύνολο των τίτλων ανέρχεται σε 348 και η κατανομή τους κατά γράμματα είναι βεβαίως άνιση. Τους περισσότερους τίτλους συγκεντρώνει το στοιχείο Α (72 τίτλους) και τους λιγότερους (από έναν μόνον) τα στοιχεία Η, Ξ και Ω. Ως κριτήριο για την ταξινόμηση λήφθηκε το αρχικό γράμμα της βασική λέξης από το αντικείμενο της διατάξεως. Οι διασταυρούμενες παραπομπές είναι πολύ περιορισμένες και οι επαναλήψεις στην καταχώριση, σε περίπτωση διατάξεων που ρυθμίζουν περισσότερα από ένα αντικείμενα, ελάχιστες⁶².

60. Τη χρονολόγηση αυτή προτείνει ο Α. Schminck στην υπό εκτύπωση μελέτη του στον Τόμο στη μνήμη Νίκου Οικονομίδη «Zur Einzelgesetzgebung der "makedonischen" Kaiser» [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 15.] που θα κυκλοφορηθεί το 2004.

61. Βλ. για συλλεκτικά έργα αυτής της μορφής Σπ. Ν. Τρωιάνος, «Συστηματική κατάταξη και "ευρετηρίαση" νομικού υλικού στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο», *Χαριστήρια στον Ιωάννη Δεληγιάννη*, Μέρος Β' (Θεσσαλονίκη 1991) 203-224.

62. Π.χ. το χωρίο Β. 46.3.7.2 απαντά στη Σύνοψη στα στοιχεία Ι 1.3 και Η 25.2, και το Β. 50.3.50 στα στοιχεία Β 6.6 και Δ. 4. 29.

Αυτό οφείλεται ασφαλώς στο ότι η επιθυμία για ακριβή ευρετηρίαση υποχώρησε μπροστά στην προσπάθεια περιορισμού του όγκου της συλλογής. Ως προς την ειδικότερη διαδικασία της καταρτίσεως μόνον υποθέσεις μπορεί να γίνουν. Ενδέχεται να προηγήθηκε η προπαρασκευή των τίτλων με βάση τις επικεφαλίδες των αντίστοιχων τίτλων στα Βασιλικά. Είναι όμως εξίσου πιθανό, να προέταξε ο συντάκτης την επιλογή των χωρίων και κατόπιν να προχώρησε στην κατανομή και ένταξή τους σε τίτλους⁶³.

Παρά το γεγονός ότι η μέθοδος αυτή ταξινομήσεως και ευρετηριάσεως κάθε άλλο παρά εξαντλούσε το περιεχόμενο των Βασιλικών, η συλλογή αυτή διαδόθηκε ευρύτατα και κατά την ύστερη περίοδο αντικατέστησε σχεδόν την κωδικοποίηση του Λέοντος, επειδή ήταν γενικώς πολύ εύχρηστη και δεν είχε μεγάλο όγκο, πράγμα που διευκόλυνε την αντιγραφή της. Ενόψει δε του ότι σε κάθε διάταξη αναγράφεται η ακριβής παραπομπή (με αριθμό βιβλίου, τίτλου, κεφαλαίου και θέματος) στα Βασιλικά, δεν είναι καθόλου εύκολο να διαπιστώσει κανένας, αν όλοι οι νομικοί της ύστερης βυζαντινής εποχής είχαν στη διάθεσή τους το πλήρες κείμενο των Βασιλικών ή μόνο τη Μεγάλη Σύνοψη, όταν παραπέμπουν διατάξεις περιεχόμενες και στα δύο έργα.

Στα χειρόγραφα συνοδεύεται η Σύνοψη κατά κανόνα από παραρτήματα (*appendices*) δύο τύπων με διάφορα νομικά κείμενα, χρήσιμα στην πρακτική, κυρίως αυτοκρατορικές νεαρές. Με το περιεχόμενο των παραρτημάτων και με τη χειρόγραφη τους παράδοση ιδιαίτερα ασχολήθηκε πριν από χρόνια ο Νίκος Σβορώνος⁶⁴. Η μελέτη του είναι πάντοτε χρήσιμη στους ερευνητές, οι οποίοι όμως δεν πρέπει να παραλείπουν να λαμβάνουν υπόψη και χειρόγραφα που στο μεταξύ έχουν εντοπιστεί⁶⁵.

Με αφορμή την ύπαρξη μίας συλλογής σχολίων επί της Σύνοψης σε δύο κώδικες, τον Marcianus graecus 174 και τον του Μετοχίου Παναγίου Τάφου 25, που εμφανίζονται και στο περιθώριο του κειμένου στα χειρόγραφα του παραρτήματος του τύπου Β και τα οποία σχόλια αποδίδονται στον δικαιοφύλακα της Θεσσαλονίκης Γεώργιο Φοβηνό, υποστηρίχθηκε ότι όλη η δομή του παραρτήματος Β ανάγεται στον νομικό αυτό του 13ου-14ου αιώνα⁶⁶.

63. Έκδοση: Ζέποι, ό.π. (σημ. 14) τ. Ε'.

64. N. Svoronos, *La Synopsis major des Basiliques et ses appendices*. [Bibliothèque byzantine, Études, 4.] Paris 1964.

65. Πρβλ. *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts. Teil I. Die Handschriften des weltlichen Rechts* (Nr. 1-327). [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 20.] Frankfurt a. M. 1995, σ. 459 επ.

66. Την άποψη διατύπωσε κατά το Συμπόσιο *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Θεσσαλονίκη 14-20.12.1992) ο Α. Schminck στην ανακοίνωσή του «Thessalonizensische Jurisprudenz in der Palaiologenzeit», η οποία όμως (απο παρανόηση) δεν περιλήφθηκε στα πρακτικά.

Δεύτερο σε σπουδαιότητα συμπιληματικό έργο με βάση τα Βασιλικά είναι ο «Τιπούκειτος», που δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα αναλυτικό ευρετήριο της μεγάλης κωδικοποιήσεως. Αυτό, άλλωστε, δηλώνει και η ονομασία του: «Τί ποῦ κεῖται»⁶⁷. Συγγραφέας του είναι ο μεγάλος κριτής Πατζής (τέλος του 11ου αιώνα) που απέβλεψε στην κάλυψη πρακτικών καθαρά αναγκών. Είναι όμως αρκετά αμφίβολο, αν μπορούσε ο «Τιπούκειτος» να εκπληρώσει απόλυτα αυτόν τον προορισμό του, γιατί το έργο ακολουθεί πιστά τη διάρθρωση των Βασιλικών και περιέχει όλες τις διατάξεις τους σε περιληπτική διατύπωση. Στο τέλος κάθε τίτλου προστέθηκαν παραπομπές σε άλλα χωρία που ρύθμιζαν τα ίδια ή συναφή αντικείμενα. Οι παραπομπές αυτές ωστόσο δεν είναι εξαντλητικές. Πάντως δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι, παρά τις ελλείψεις του, θα αποτέλεσε ο «Τιπούκειτος» σημαντικό βοήθημα για όσους ήσαν αναγκασμένοι να καταφεύγουν στη χρήση των Βασιλικών. Επειδή όμως, όπως προαναφέρθηκε, ο κύκλος αυτός όλο και στένευε, εκμηδενίστηκε σχεδόν και του «Τιπούκειτου» η χρησιμότητα, με αποτέλεσμα να σώζεται σήμερα σε ένα μοναδικό χειρόγραφο, τον κώδικα Vaticanus graecus 853⁶⁸.

Τρίτο στη σειρά από τα παράγωγα των Βασιλικών είναι η «*Ecloga Basilicorum librorum I-X*». Πρόκειται για μία πλούσια σχολιασμένη επιλογή που, στη σημερινή της μορφή (από την οποία προέρχεται και η παραπάνω συμβατική ονομασία), περιορίζεται στα δέκα πρώτα βιβλία των Βασιλικών· δεν αποκλείεται όμως να ήταν στην αρχική της μορφή πιο εκτεταμένη. Σχεδόν με βεβαιότητα μπορεί να υποστηριχθεί, ότι η συλλογή οφείλει τη γένεσή της σε έναν μόνο σχολιαστή (κατά πάσαν πιθανότητα δικαστή, αν κρίνει κανείς από τις λεπτομερείς πληροφορίες δικαστηριακού περιεχομένου, τις οποίες παρέχει) που δεν έκανε ο ίδιος την επιλογή των χωρίων του κειμένου, αλλά στηρίχθηκε σε κάποια ήδη τότε υπάρχουσα σύνθεση. Στα παρατιθέμενα χωρία παρατηρούνται αρκετές αποκλίσεις από το γνωστό μας κείμενο των Βασιλικών· π.χ. οι νεαρές εμφανίζονται με τη μορφή επιτομών, κατά κανόνα του Θεοδώρου Ερμουπολίτη.

67. Πρβλ. A. Berger, «Tipoukeitos. The Origin of a Name», *Traditio* 3 (1945) 394 επ. και Π. Ζέπου, Κειτούκειτος-Τιπούκειτος, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλην. Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* 23 (1976, κυκλοφ. 1978) 157-174 = *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 53 (1978) 554-573.

68. Έκδοση: M. Κριτού του Πατζή *Τιπούκειτος sive Librorum LX Basilicorum summarium*, βιβλία 1-12 από τους C. Ferrini και J. Mercati [Studi e testi, 25.] Roma 1914, βιβλία 13-23 από τον Fr. Dölger [Studi e testi, 51.] Roma 1929, βιβλία 24-60 από τους Stephanie Hörmann-von Stepski-Doliwa και E. Seidl [Studi e testi 107, 179 και 193.] Città del Vaticano 1943, 1955 και 1957. Πρβλ. και την ανάλυση του H. Müller, *Der 1. Titel des 20. Buches der Basiliken des Patzes in seinem Repertorium Tipucitus*, (διδ. διατρ.) Würzburg 1940.

Η συλλογή καταρτίστηκε στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το περιεχόμενο των σχολίων, δηλαδή μεταξύ 1118 και 1155 (πιθανότατα το 1142) στην Κωνσταντινούπολη. Η χειρόγραφη παράδοση για τα σχόλια στα δέκα πρώτα βιβλία των Βασιλικών είναι πολύ ισχνή. Για τον λόγο αυτό το υλικό που περιλαμβάνει η *Ecloga Basilicorum* αποτελεί σημαντική πηγή όχι μόνο για τη γνώση της ερμηνευτικής μεθόδου των νομικών του 12ου αιώνα, αλλά και για την καλυψη κενών στον τομέα της ιστορίας των κειμένων. Το έργο διασώζεται σε εννέα κώδικες του 15ου και 16ου αιώνα και αποσπασματικά σε άλλους πέντε⁶⁹. Επί πλέον πολλά μέρη του έχουν χρησιμοποιηθεί σε μία ερμηνευτική επεξεργασία της Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου που απαντά σε ορισμένα χειρόγραφα της⁷⁰.

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε και το «Αμβροσιανό ανθολόγιο» (*Florilegium Ambrosianum*) που συνίσταται σε μία επιλογή διατάξεων από όλα τα βιβλία των Βασιλικών και σώζεται σε ένα μοναδικό, παλίμψηστο χειρόγραφο του 10ου αιώνα, τον *Codex Resc. Ambrosianus F 106 sup.*⁷¹. Δεν υπάρχει χωριστή έκδοση, αλλά το κείμενο έχει ληφθεί υπόψη στην κριτική έκδοση των Βασιλικών.

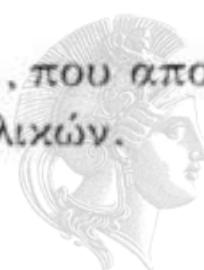
Η παρουσίαση των έργων που προέκυψαν από τις κωδικοποιήσεις της εποχής των Μακεδόνων δεν θα ήταν πλήρης, αν παραλειπόταν μία συλλογή που περιέχει επιλογή από τις 113 νεαρές του Λέοντος ΣΤ'. Ο μεγάλος όγκος του πρωτοτύπου οδήγησε στην κατάρτιση αυτής της εύχρηστης συλλογής που περιέχει, κατανεμημένο σε 56 κεφάλαια, το διατακτικό μόνο μέρος των εξής 55 νεαρών: 1, 5-7, 9, 10, 13, 14, 18-23, 25-27, 32-36, 39, 40 (σε δύο κεφάλαια), 42, 43, 50, 56, 57, 66-72, 77, 82, 84, 85, 92, 95, 97-104, 106-109. Η συλλογή, της οποίας ο χρόνος καταρτίσεως πρέπει να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα, σώζεται σε 30 περίπου χειρόγραφα στο πλαίσιο και των δύο παραρτημάτων της Μεγάλης Συνόψεως των Βασιλικών (ειδικότερα στα AIII 19 και B III 1) υπό την επικεφαλίδα «Ἐκλογή τῶν νεαρῶν Λέοντος τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως»⁷². Το έργο αυτό δεν έχει εκδοθεί χωριστά, αλλά τα μέρη του (με τις παραλλάσσουσες ανα-

69. Η έκδοση του έργου έχει γίνει από τον L. Burgmann, *Ecloga Basilicorum*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 15.] Frankfurt a. M. 1988. Πρβλ. F. Gorla, *La teoria della consuetudine nell'Ecloga Basilicorum (sec. XII). Nozione, formazione e interpretazione del diritto* (= Τιμ. τόμος F. Gallo), Napoli 1997, τ. III σ. 159-193.

70. Πρβλ. Ν. Μάτση, «Τα σχόλια εις την Εξαβίβλον του Αρμενοπούλου και η Εκλογή εκ των 10 πρώτων βιβλίων των Βασιλικών», *Byzant.-Neugriech. Jahrbücher* 21 (1971-1974, κυκλοφ. 1976) 169-176.

71. Βλ. και πιο πάνω σημ. 20.

72. Πρβλ. van Bochove, «Οὐ κελεύομεν κ.λπ.» (ό.π. σημ. 30) σ. 167 επ., που αποκλείει το ενδεχόμενο, να συνδέεται με την εκλογή αυτή ο πρόλογος των Βασιλικών.

γνώσεις) επισημαίνονται στην τελευταία έκδοση των νεαρών του Λέοντος⁷³.

Ως προς τα κριτήρια που εφαρμόστηκαν κατά την επιλογή των νεαρών από τον συντάκτη της συλλογής έχει υποστηριχθεί⁷⁴, ότι παραλείφθηκαν όσες νεαρές είχαν στο μεταξύ περιπέσει σε αχρησία. Έχω τη γνώμη, ότι η εξήγηση αυτή για την ασφαλώς κάπως περίεργη σύνθεση της συλλογής είναι αυθαίρετη, γιατί μεταξύ άλλων παραλείπονται και νεαρές, όπως π.χ. η Νεαρά 89 που καθιερώνει την ιερολογία ως συστατικό στοιχείο του γάμου, ως προς τις οποίες αποκλείεται να υποστηριχθεί η κατάργησή τους με αχρησία – και μάλιστα μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Μάλλον πρέπει να αναζητηθεί το κριτήριο στο προσωπικό ενδιαφέρον του συντάκτη για ορισμένο κύκλο θεμάτων. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την παρατήρηση, ότι νεαρές με ορισμένο περιεχόμενο, όπως όσες ρυθμίζουν εκκλησιαστικά αντικείμενα ή αναφέρονται κατά κύριο λόγο στο ποινικό δίκαιο, εμφανίζονται σε πολύ χαμηλό ποσοστό μέσα στη συλλογή⁷⁵.

VI. Τα κωδικοποιητικά έργα στην ερμηνευτική φιλολογία

Η ερμηνευτική φιλολογία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τα σχόλια που συνοδεύουν τα διάφορα νομοθετικά (ή και συλλεκτικά) έργα των διαφόρων περιόδων της Ιστορίας του Δικαίου. Την πρωτεύουσα θέση κατά την εποχή των Μακεδόνων καταλαμβάνουν τα σχόλια που εμφανίζονται μαζί με το κείμενο σε αρκετά χειρόγραφα των Βασιλικών. Επικρατεί στη θεωρία η διάκριση των σχολίων σε δύο κατηγορίες: σε παλαιά και σε νέα σχόλια. Τα λεγόμενα παλαιά σχόλια προέρχονται από τα έργα των αντικηνησόρων ή των σχολαστικών και επομένως δεν αποτελούν κατά κυριολεξία σχολιασμό των διατάξεων των Βασιλικών, αλλά ερμηνευτικές παρατηρήσεις στα διάφορα μέρη του *Corpus iuris civilis* που περιέχονται στα Βασιλικά⁷⁶.

Για την ειδικότερη προέλευση των παλαιών αυτών σχολίων οι πιο πολλοί ερευνητές δέχονται, ότι οι διάφοροι συντάκτες τους συγκέντρωσαν το υλικό τους, χρησιμοποιώντας όσα έργα αντικηνησόρων ή σχολαστικών είχαν στη διάθεσή τους. Υποστηρίχθηκε όμως και η άποψη⁷⁷ – που δεν γίνεται γενικώς αποδεκτή – ότι όλα τα παλαιά σχόλια αποτελούν μέρος ενός ερμη-

73. Βλ. πιο πάνω σημ. 3.

74. Βλ. J.A.B. Mortreuil *Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l'empire de l'Orient*, τ. II, Paris 1844, σ. 312· L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, σ. 707.

75. Πρβλ. και Troianos *Die Novellen κ.λπ.*, ό.π. (σημ. 38) σ. 150 επ.

76. Πρβλ. N. van der Wal / J.H.A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 91 επ.

77. Fr. Pringsheim, «Über die Basiliken-Scholien», *Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, Rom.Abt.* 80 (1963) 287-341 (287 επ.).

νευτικού έργου του Ανώνυμου⁷⁸ με τη μορφή «σειράς» (*catena*) που συντάχθηκε μεταξύ 570 και 612.

Ως προς τη σύνδεση των σχολίων αυτών με το κείμενο διατυπώθηκαν οι εξής απόψεις. Κατά τον G.E. Heimbach και τον Mortreuil⁷⁹, τα σχόλια προστέθηκαν στο κείμενο των Βασιλικών συγχρόνως με τη σύνταξή του, έτσι ώστε το έργο είχε νομοθετική ισχύ ως ενιαίο σύνολο (κείμενο και σχόλια). Κατά τον Zachariä von Lingenthal και τον C.W.E. Heimbach⁸⁰ (κρατούσα γνώμη), τα σχόλια προστέθηκαν μετά τη σύνταξη του κειμένου –πιθανότατα επί Κωνσταντίνου Ζ΄– και είχαν ανεπίσημο χαρακτήρα. Κατά άλλη ενδιαμέση γνώμη⁸¹, ενδέχεται να είναι εν μέρει ορθές και οι δύο απόψεις, ειδικότερα αν συσχετιστούν η μεν δεύτερη άποψη με την κωδικοποίηση σε 60 βιβλία του Λέοντος ΣΤ΄, η δε πρώτη με την αναθεώρηση αυτής της κωδικοποίησης που έγινε τον 11ο αιώνα, δηλαδή με τα καθεαυτά «Βασιλικά».

Η δεύτερη κατηγορία σχολίων, τα νέα σχόλια, προέρχονται από νομικούς του 11ου αιώνα (ή και νεότερους ανάλογα με τη χρονολόγηση που θα γίνει δεκτή). Ως συντάκτες σχολίων αυτή την εποχή φέρονται ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, ο Κωνσταντίνος Νικαεύς, ο Καλοκυρός⁸², ο Γρηγόριος Δοξαπατρής και ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης.

Η διάκριση παλαιών και νέων σχολίων έχει μεγάλη σημασία για την ιστορία των κειμένων, γιατί τα μεν παλαιά συμβάλλουν στην κριτική αποκατάσταση του έργου των νομικών του 6ου και του 7ου αιώνα, ενώ τα νέα αποτελούν απλώς πηγή για την ιστορία της νομικής επιστήμης του 11ου (ή και του 12ου) αιώνα. Η διάκριση όμως ενός παλαιού από ένα νέο σχόλιο, αν δεν μνημονεύεται ρητώς ο «σχολιαστής» (όρος πολύ συμβατικός προκειμένου για τους νομικούς της ιουστινιάνειας εποχής), πράγμα που δεν συμβαίνει συχνά, δεν είναι πάντοτε εύκολη. Ασφαλέστερη είναι η μέθοδος της προσφυγής σε εσωτερικά κριτήρια, δηλαδή στο ύφος και στον τρόπο των παραπομπών⁸³.

78. Βλ. γι' αυτόν Τρωιάνος, *Πηγές κ.λπ.* (ό.π. σημ. 4) σ. 110 επ., 145 επ.

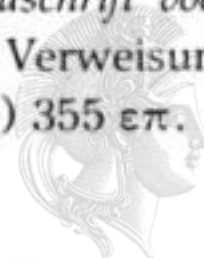
79. G. E. Heimbach, Βιβλιοκρισία στον C.E. Zachariae, *Historiae iuris Graeco-Romani delineatio*, *Krit. Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft* 3 (1839) 953-1006 (994 επ.) και Mortreuil, *Histoire κ.λπ.* (ό.π. σημ. 74), τ. II σ. 90 και 123-136.

80. Zachariä, Βιβλιοκρισία στον Mortreuil, *Histoire*, *Krit. Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft* 8 (1844) 1083-1087 (1084 επ.) και 11 (1847) 581-638 (593 επ.), Heimbach, *Griech.-röm. Recht* (ό.π. σημ. 18) σ. 328-330 και ο ίδιος, Προλεγόμενα στην έκδοση των Βασιλικών (ό.π. σημ. 35) σ. 121-124. Πρβλ. και van der Wal – Lokin, ό.π. (σημ. 76) σ. 92.

81. Schminck, *Studien* (ό.π. σημ. 5) σ. 46.

82. Βλ. γι' αυτόν L. Burgmann, «Kalokyros "Sextos" Anmerkungen zu einem Basilikenscholiasten», *Subseciva Groningana* 3 (1989) 11-21.

83. Πρβλ. H.J. Scheltema, «Über die angebliche Anonymuskatene», *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 25 (1957) 284-301 (296 επ.) και ο ίδιος, «Subseciva III. Die Verweisungen bei den frühbyzantinischen Rechtsgelehrten», στο ίδιο περιοδικό 30 (1962) 355 επ.

Οι δύο αυτές ομάδες σχολίων σε κάποια χρονική στιγμή ενοποιήθηκαν⁸⁴. Κατά τον Zachariä von Lingenthal⁸⁵ αυτό έγινε περί το 1200 από τον χρονικώς τελευταίο σχολιαστή των Βασιλικών, δηλαδή (κατά την ίδια άποψη) έναν μαθητή του λογοθέτη του δρόμου και επίσης σχολιαστή των Βασιλικών Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Με βάση όμως την παρατήρηση, ότι τα πρώτα χειρόγραφα των Βασιλικών που περιέχουν σχόλια με τη μορφή «σειράς» προέρχονται από τον 11ο αιώνα, καθώς επίσης με την επίκληση και άλλων, πρόσθετων επιχειρημάτων (χειρόγραφη παράδοση, περιεχόμενο σχολίων, χρονολογικές παρατηρήσεις), αμφισβητήθηκε πριν από είκοσι περίπου χρόνια αυτή η χρονολόγηση και υποστηρίχθηκε⁸⁶ ότι η συγκέντρωση όλων των σχολίων των Βασιλικών και η ενοποίησή τους συντελέσθηκε γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα από τον Ιωάννη Ξιφιλίνο, τότε νομοφύλακα και αργότερα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (ως Ιωάννη Η', 1064-1075)⁸⁷. Ευρύτατος σχολιασμός των Βασιλικών περιέχεται επίσης και στο ερμηνευτικό έργο του Θεοδώρου Βαλσαμώνος.

84. Πάντως δεν είναι γνωστό κανένα χειρόγραφο, το οποίο να περιέχει αποκλειστικώς και μόνο παλαιά σχόλια.

85. C.E. Zachariae, *Historiae iuris Graeco-Romani delineatio*, Heidelberg 1839, σ. 63 και ο ίδιος, Βιβλιοκρισία (ό.π. σημ. 80) σ. 596.

86. Βλ. Schminck, *Studien* (ό.π. σημ. 5) σ. 44 επ., ο οποίος μεταξύ άλλων αμφισβητεί και την ταύτιση του σχολιαστή Αγιοθεοδωρίτη (που παλαιότερα είχε ταυτιστεί με τον Μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη) με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, προτείνοντας στη θέση του τον περισσότερο γνωστό για τις νομικές του γνώσεις Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη.

87. Η τελευταία κριτική έκδοση των σχολίων των Βασιλικών ολοκληρώθηκε το 1985 σε εννέα τόμους: *Basilicorum libri LX. Series B (Scholia)*. [Scripta Universitatis Groninganae.] Των τόμων 1-7 εκδότες είναι οι H. J. Scheltema και D. Holwerda, Groningen 1953-1965, των τόμων 8-9 οι παραπάνω και ο N. van der Wal, Groningen 1983-1985. Σε αντίθεση με την προηγούμενη έκδοση των Βασιλικών (των αδελφών Heimbach· βλ. πιο πάνω σημ. 35), στην οποία κείμενο και σχόλια είχαν εκδοθεί μαζί, στην τελευταία εκδόθηκαν χωριστά σε διαφορετικούς τόμους – κάτι που κατά τη γνώμη μερικών ερευνητών αποτελεί μειονέκτημα της εκδόσεως. Πρόσφατες εκδόσεις άγνωστων μέχρι τώρα σχολίων έχουν γίνει από τους M. Th. Fögen, «Zur Restitution von B. 37.1 und 2», *Fontes Minores III*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 4.] (Frankfurt a. M. 1979) 178-193, L. Burgmann – M. Th. Fögen, «Florilegium Lesbiacum», *Fontes Minores V*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 8.] (Frankfurt a. M. 1982) 107-108 (η έκδοση στις σ. 128 επ.), J. Dittrich, «Die Scholien des Cod. Taur. B.I.20 zum Erbrecht der Basiliken», *Fontes Minores IX*. (βλ. σημ. 35) σ. 181-298 (η έκδοση στις σ. 206-270) και Tiftixoglu-Troianos, ό.π. (σημ. 35) σ. 159-168. Στη βιβλιογραφία εκτός από όσες μελέτες αμέσως ή εμμέσως παραπέμπονται πιο πάνω να προστεθεί και του Ι. Σόντη, «Η δογματική έρευνα των Βασιλικών και των καλουμένων σχολίων αυτών εν συγκρίσει προς την γλώσσαν των Δυτικών», *Τόμος προς τιμήν Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου* (Αθήνα 1959) 497-514, όπου καταβάλλεται προσπάθεια συσχετισμού από άποψη μεθόδου των βυζαντινών σχολιαστών και των γλωσσογράφων.

